Herrn Geh Regrath Vahlen
d. Vf.

RECTOR

COMMILITONIBUS

CERTAMINA ERUDITIONIS

PROPOSITIS PRAEMIIS

IN ANNUM MDCCCLXXXIV

INDICIT.

Inest Ludovici Langii de sacrosanctae potestatis tribuniciae natura eiusque origine commentatio.

LIPSIAE MDCCCLXXXIII
TYPIS A. EDELMANNI, TYPOGR. ACAD.

Et sacrosanctam et legitimam potestatem tribuniciam foedere secessionis tempore in monte sacro inter patres et plebem icto factam esse iam in prima antiquitatum Romanarum voluminis primi editione p. 437 dixi [1]) eamque sententiam etiam postea semper defendi [2]). Mommsenus contra inde ab secessione anni 260 u. c. usque ad legem Valeriam Horatiam anni 305 u. c. legitimam fuisse potestatem illam negavit eamque lege demum Valeria Horatia legitimam factam ratus non legitimam eius potestatis ante legem Valeriam Horatiam naturam, cuius vestigia etiam post eam legem remansissent, sacrosanctae potestatis appellatione dissimulatam et obscuratam esse affirmavit; sacrosanctum enim fuisse tribunatum non foedere, sed iureiurando eo, quo plebs seditiosa in monte sacro ad ulciscendos eos, qui tribunos suos essent violaturi, coniuravisset, et renovato eodem iureiurando, antequam lex Valeria Horatia ferretur, anno 305 u. c. [3]). Herzogius denique in commentatione, quae inscripta est: *die lex sacrata und das sacrosanctum,* et legitimam et sacrosanctam potestatem tribuniciam statim ab initio fuisse mecum consentiens contra Mommsenum contendit, factam autem esse legitimam et sacrosanctam non foedere, sed lege sacrata in comitiis centuriatis lata, cuius necessitatem secessio et iusiuran-

1) Eandem sententiam eodem anno (1856) proposuit Schweglerus, Röm. Gesch. II, p. 249 sqq.

2) Röm. Alt. I^3, p. 591 sq.; cf. ib. p. 637. II^3, p. 566.

3) Röm. Forsch. vol. I. Berolin. 1864. p. 179. Staatsr. II^2, p. 262 sqq., imprimis p. 276. p. 277, adn. 1. p. 290 sq. Cf. etiam II^2, p. 261, adn. 1. p. 267, adn. 2.

dum plebis expressisset, probare studuit eamque legem sacratam a M'. Valerio Maximo dictatore latam esse coniecit[4]).

Mommseni sententia cur mihi reicienda videretur, in tertia voluminis primi antiquitatum Romanarum editione (p. 591. 594. 637 sq.) breviter indicavi; de Herzogii autem sententia iudicii mei pronuntiandi occasionem cum nondum habuerim, hoc libello academico totam quaestionem denuo tractare decrevi. Qua in re id consilium secutus sum, ut eis, apud quos argumenta plus valent quam imperiose dicta, argumenta ea plene exponerem, quibus commotus et Mommseni et Herzogii sententias probari non posse existimo.

Cum ea, quae de origine tribunatus plebis ab annalium scriptoribus tradita in fontibus nobis servatis leguntur, inter se discrepent et propter ipsam rei vetustatem dubiae et incertae fidei sint, cumque neque ex forma[5]) neque ex usu[6]) vocabuli *sacrosanctus,* quae sit eius vocabuli notio

---

4) Inserta est in nov. annal. philol. a Fleckeiseno editis anno 1876. p. 139 sqq., cf. imprimis p. 146 sqq.

5) Paratheton ablativi *sacro* et participii *sanctus,* non duorum adiectivorum *sacer* et *sanctus* (quale esse voluit olim Zonaras 7, 15, nuper G. Meyer in: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, vol. 22. 1874. p. 30), esse docet tmesis apud Plinium nat. hist. 7, § 143 *sacroque sanctum.* Quod autem formula tralaticia S. Q. S. S. E. Q. N. I. S. R. E. H. L. N. R. a M. Valerio Probo in fragmento de litteris singularibus a Mommseno edito (Grammat. lat. ed. Keil. vol. IV, p. 273) explicatur verbis: *si quid sacri sancti est, quod non iure sit rogatum, eius hac lege nihil rogatur,* id errore librariorum (cod. Vatic. habet *sacrosancti* ed apud Ciceronem pro Balbo 14, 33 in eadem formula codices habent *siquid sacrosanctum est*) factum est (cf. Röm. Alt. II³, p. 651, adn. 7) eodem, quo Livii librarii 3, 55, 9 scripserunt *sacrosanctoque* pro *sacrosancto.* Qui error inde explicandus est, quod diversa prorsus a vocabuli *sacrosanctus* significatione etiam *sacer sanctusque* dici potuit (cf. Liv. 3, 19, 10. Tertull. de corona mil. 13 in fine). De comparativo *sacrosanctius,* qui alium per errorem in Legis Iul. colon. Genetivae cap. 66 traditur (Ephem. epigr. vol. III. p. 93) v. infra.

6) Praeter *magistratus* enim plebis (Liv. 2, 33, 1. 3, 55, 8), imprimis *tribunos* (Liv. 3, 19, 10. 3, 55, 6. 10. 4, 6, 7. 9, 8, 15. 9, 9, 1. Plin. nat. hist. 7, § 143. Zon. 7, 15) et *aediles* (Liv. 3, 55, 9. Cato apud Fest. s. v. sacrosanctum p. 318), et praeter *potestatem tribuniciam* (Liv. 4, 3, 6. 4, 44, 5. 29, 20, 11. Val. Max. 6, 1, 7. 6, 5, 4. Plin. ep. 1, 23, 1) *caput*que tribuni plebis (Flor. 3, 15, 6) in litteris Romanis proprio et sollemni usu *sacrosancta* nominantur sola *foedera* (Cic. pro Balb. 14, 32) et *vacatio militiae* (Liv. 27, 38, 3) vel *vacatio militae munerisque publici* (Leg. Iul. col. Gen. cap. 66), cum multo plura iura sacrosancta fuisse ex tralaticiae

et vis, plane perspici possit, proficiscendum est a generalibus eius notionis definitionibus et a legis Valeriae Horatiae anni 305 u. c. interpretationibus, quae ex ipsa antiquitate nobis servatae sunt.

Definitiones autem generales exstant duae: altera, quam Cicero in oratione pro Balbo anno 698 u. c. habita proposuit (14, 33): *primum sacrosanctum nihil esse potest, nisi quod populus plebesve sanxit; deinde sanctiones sacrandae sunt aut genere ipso aut obtestatione et consecratione legis aut poenae, cum caput eius qui contra fecerit consecratur;* altera, quam Festus ex Verrii Flacci Augusti aequalis opere excerpsit s. v. sacrosanctum (p. 318 M.): *sacrosanctum dicitur, quod iure iurando interposito est institutum, si quis id violasset, ut morte poenas penderet. cuius generis sunt tribuni plebis aedilesque eiusdem ordinis, quod adfirmat M. Cato in ea, quam scripsit: aediles plebis sacrosanctos esse*[7]). Quarum definitionum Ciceroniana Verrianae in disceptatione quaestionis, quid sacrosanctum sit et qua ratione sacrosanctum fiat, sine dubio vel propterea praeferenda est, quod non ad explicandam tribunorum aediliumque sacrosanctam potestatem proposita est, sed in causa versatur a controversia de sacrosanctae potestatis natura prorsus aliena. Itaque laudandus est Herzogius, qui suam de legibus sacratis et de sacrosancto doctrinam Ciceroniana definitione, cui ego quoque plurimum tribueram (I^3, p. 592, adn. 3), superstruxit

---

formulae, de qua in adn. 5 diximus, usu appareat. Proprii usus exemplis num praeterea adnumerandus sit locus apud Cic. in Cat. 2, 8, 18, ubi *possessiones* Catilinariorum sacrosanctas futuras esse negat, dubitandum est. Nullius autem momenti ad perspiciendum sacrosancti naturam sunt improprii et translati usus exempla, quorum vetustissimum praebet auctor belli Hispaniensis, qui cap. 42 *magistratus Romanos* in eo sententiarum nexu sacrosanctos appellat, ut omnibus magistratibus conveniens esse attributum illud censuisse putandus sit, alia autem sunt sacrosanctus *heros Oedipus* apud Val. Max. 5, 3, ext. 3 in fine, sacrosanctus *accusator* apud Tac. ann. 4, 36, sacrosanctus *testis* (scil. Domitianus) apud Statium epist. ad Stellam (Silv. 1), sacrosancta *memoria amici* apud Plin. ep. 7, 11, 3, sacrosancti *collegae* apud Sidon. Apoll. ep. 9, 10, sacrosancta *altaria* in Cod. Theod. 9, 45, 4 pr., sacrosancta *mysteria* ibid. 12, 1, 135, 5, sacrosanctae denique *ecclesiae* in Cod. Theod. 16, 5, 47 et Iustin. 1, 2. — Ceterum ex hoc usus conspectu apparet *leges sacratas* a Mommseno in Ephem. epigr. III, p. 100 non debuisse *leges sacrosanctas* dici, quamquam conexas esse notiones illas non nego.

7) Cf. Fest. ep. p. 319 *sacrosanctum dicebatur, quod iureiurando interposito erat institutum, ut, si quis id violasset, morte poenas penderet.*

(l. c. p. 146), cum Mommsenus eam prae unius ex trium legis Valeriae Horatiae interpretationum numero auctoritate spernendam esse sibi persuaserit (l. c. I², p. 592, adn. 1).

Interpretationes enim legis Valeriae Horatiae novimus tres, quas commemorat Liv. 3, 55, 6—12 *et cum plebem hinc provocatione hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt; et cum religione inviolatos eos tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut, qui tribunis plebis aedilibus iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi ducique a maioribus magistratibus, quod etsi non iure fiat — noceri enim ei, cui hac lege non liceat —, tamen argumentum esse non haberi pro sacrosancto[que] aedilem: tribunos vetere iureiurando plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. fuere qui interpretarentur eadem hac Horatia lege consulibus quoque et praetoribus, quia eisdem auspiciis quibus consules crearentur, cautum esse: iudicem enim consulem appellari; quae refellitur interpretatio, quod iis temporibus nondum consulem iudicem sed praetorem appellari mos fuerit.* Harum interpretationum ea, cui duae aliae oppositae sunt, lege Valeria Horatia non solum tribunos, sed etiam aediles et iudices decemviros (qui postea decemviri litibus iudicandis appellati sunt) sacrosanctos fuisse statuit. Eam vulgo pro vera habitam esse ex ipsa duarum aliarum oppositione sequitur, eamque probatam esse vel a M. Porcio Catone ex Verrianae definitionis testimonio elucet, quamquam non sola illa legis Valeriae Horatiae interpretatione Catonem argumentationem suam fulsisse probabile est. Duae aliae interpretationes non solum vulgatae interpretationi oppositae sunt, sed etiam inter se comparatae in prorsus diversas partes abeunt; altera enim neque tribunos neque aediles ea lege sacrosanctos esse, altera praeter magistratus plebeios etiam consules et praetores ea lege sacrosanctos esse ex verbis legis demonstrare studet. Ac posterior quidem sine

dubio falsa est, etsi Livii ipsius refutatione non refellitur[8]; nam „iudices", qua appellatione consules vetustissimis temporibus nominatos esse negari non potest[9], in hac certe lege male auctores eius interpretati sunt „consules", cum „iudices decemviri" intellegendi sint. Prior autem interpretatio, ne nimium nunc dicam, suspecta certe est; neque enim magis quam altera a suspicione libera est propterea, quod iuris interpretibus eam Livius tribuit; nam vel iuris interpretes nimia argutia nonnumquam a veritate aberrant, neque quidquam obstat, quin alteram quoque, quae manifesto falsa est, a iuris interpretibus profectam esse statuamus[10]. Suspecta autem est prior illa interpretatio propterea, quod auctores eius falso argumento usi sunt, ut ab aedilibus sacrosanctam potestatis naturam abiudicandam esse demonstrarent[11]; prendi enim ducique aediles a maioribus magistratibus (h. e. a consulibus et praetoribus) poterant, quia temporum decursu ex tribunorum plebis adiutoribus maiorum magistratuum ministri facti erant[12], cum sacrosancta eorum potestas in eis solis actionibus olim cerneretur, quas tribuniciae potestatis adiutores egerant[13]. Itaque probabile esse puto duas illas legis Valeriae Horatiae interpretationes, quarum altera manifesto falsa, altera suspecta certe est, profectas esse non ex sincero rei explicandae studio, sed ex contentione de certa quadam quaestione acriter quondam inter iurisconsultos agitata. Ac, ni fallor, orta est haec contentio eo tempore, quo Augustus anceps etiamtum haesitabat[14], utrum consulatu an tribunicia postestate principatum superstrueret. Neque enim quidquam obstat, quin Livium, quem initium scribendi inter annum 727 et 729 u. c. fecisse constat, librum tertium ante annum 731 u. c.,

---

8) Röm. Alt. I³, p. 638. cf. p. 573. Eadem est sententia Mommseni, Staatsr. II², p. 292, adn. 2; cf. p. 73, adn. 4. p. 74, adn. 1.

9) Cic. de leg. 3, 3, 8. Varr. de ling. lat. 6, 88.

10) Ipse Mommsenus eam iurisconsultis tribuit II², p. 592, adn. 2.

11) Röm. Alt. I³, p. 591. 638. Ipse Mommsenus hanc iurisconsultorum argumentationem malam esse concedit II², p. 476, adn. 4; cf. ib. p. 464, adn. 2.

12) Röm. Alt. I³, p. 860. II³, p. 261. Mommsen Staatsr. II², p. 476.

13) Cf. Liv. 29, 20, 11. Dion. 7, 35.

14) Mommsen, Staatsr. II², p. 833 sqq.

quo anno Augustus consulatu se abdicavit tribuniciamque potestatem et perpetuam et annuam consulatui praeferendam esse decrevit [15]), perfecisse arbitremur. Certos quidem earum interpretationum auctores coniectura assequi non possumus, sed a probabilitate non abhorrebit, si alterius utrius auctorem C. Trebatium Testam fuisse coniecerimus, quem et in libro religionum nono de hominis sacri notione egisse [16]) et ab Augusto tanti esse aestimatum, ut ab eo in rebus ad ius pertinentibus consiliarius adhiberetur [17]), constat.

Sed utut de hac coniectura iudicabitur, certum est neutram duarum illarum legis Valeriae Horatiae interpretationum Ciceronis sacrosancti definitioni praeferendam esse veritatemque omnium harum interpretationum ab ea quaestione pendere, utrum cum Ciceronis illa definitione conciliari possint necne. Verrianam autem definitionem non modo Ciceronis definitioni postponendam, sed minimae auctoritatis esse patet; nam auctor eius definitionis iurisconsultorum interpretationem legis Valeriae Horatiae alteram cum vulgata eius legis interpretatione temere contaminavit [18]). Iam hinc apparet, cur Mommseno adstipulari non possim; nam interpretatione illa, quam Livius a iuris interpretibus repetivit, suam doctrinam, quam cum Ciceronis definitione conciliari non posse ipse concedit (l. c. p. 592, adn. 1), superstruxit; quin etiam verba, quibus ipse Livius, quomodo consules sacrosanctam tribuniciae potestatis naturam restituissent, narravit, quae verba, ut Herzogius (l. c. p. 145) bene sensit, cum Ciceroniana definitione concordant, ut ea suae doctrinae accommodaret, falso ita interpretatus est, ut relatas ex magno intervallo caerimonias et religionem,

15) Dio 53, 32; cf. Tac. ann. 3, 56.

16) Macrob. 3, 7, 8; cf. 3, 3, 2. 4. 5. 3, 5, 1.

17) Iustin. instit. 2. 25.

18) Hoc ita esse inde prodit, quod verba in ipsa definitione posita: *ut morte poenas penderet* docent auctorem iusiurandum eiusmodi in mente habuisse, quo iurantes vindices se fore sacrosancti laesi promitterent (cf. Luebbert, comm. pontif. Berol. 1857. p. 15), quae fuit sine dubio sententia iurisconsulti Liviani interpretis, nihilo autem minus idem auctor Catonis auctoritate ductus in verbis subsequentibus aediles quoque sacrosanctos esse dixit, qui ex vulgata legis Valeriae Horatiae interpretatione, quam falsam esse iurisconsultus Livianus dixit, sacrosancti erant.

qua deinceps Livius inviolatos fuisse tribunos dicit, de renovato illo iureiurando dicta esse opinaretur, quo iuris interpretes tribunos sacrosanctos fuisse dixerant. Nam haec verborum Livianorum interpretatio sine dubio vel propterea reicienda est, quod consules illas caerimonias perfecerunt; nam si iusiurandum plebs renovare voluisset, certe non consules, adversus quos tribunorum potestas sacrosancta instituta est, ei erant, qui plebem iureiurando adigerent, sed aut tribuni plebis iam antea pontifice maximo comitia habente creati, aut ipse pontifex maximus [19]).

Sed ut iam ad Ciceronis definitionem redeamus, ante omnia Ciceronis verba corrupta emendanda sunt. Corrupta enim putanda sunt [20]) primum, quia tradita verba *aut genere ipso aut obtestatione et consecratione legis aut poenae* tres rationes distinguunt, quibus sanctiones sacrandae sint, ut aliquid, quod populus plebesve sanxit, sacrosanctum fiat, cum duas tantummodo a Cicerone distinctas esse ex interrogatione, quae deinceps sequitur: *utrum capitis consecratione an obtestatione legis sacrosanctum esse confirmas* eluceat; deinde quia, quae sit prima sanctionum sacrandarum ratio ea, quae *genere ipso* fieri dicitur, tam obscurum est, ut in interpretandis illis verbis viri docti frustra desudasse videantur; denique quia genetivus *poenae,* qui ab *obtestatione et consecratione* pendere non potest, omnino construi nequit, ablativo autem *poena* pro genetivo substituto, inaequalitas tertii membri brevissimi offendit. Quod autem nonnulli critici etiam in verbis *consecratione legis* offenderunt, quae propter tautologiam tolerari non posse opinabantur, conexum verborum non satis curasse videntur; nam Cicero, qui antea verbo *sanxit* usus erat, de industria non *leges,* sed *sanctiones,* h. e. sanciendi actiones [21]), sacrandas esse dixit, quod, quamquam sanctio-

19) Röm. Alt. I³, p. 637; cf. p. 635.

20) Corrupta esse dicit Mommsenus quoque II², p. 292, adn. 1, coniectura de eis emendandis proposita aut adprobata nulla. Marquardtius quoque (Staatsverw. III, p. 267, adn. 8) certum iudicium de loco corrupto non tulit.

21) *Sanctio* enim artiore quidem significatione clausula legis appellatur, in qua certa poena irrogatur eis, qui legem violaverint (Iust. Inst. 2, 1, 10. Dig. 48, 19, 41. Cic. in Verr. acc. 4, 66, 149. de rep. 2, 31, 54), sed latiore significatione, ex qua artior quoque illa repetenda est, *sanciendi actionem significat,* cf. Cic. pro Balb. 14, 36 *ille*

nibus sacrandis leges ipsas sacratas esse negari non potest, tamen non prorsus idem esse patet.

Atque ut de vetustiorum criticorum coniecturis, quas Luebbertus in commentationibus pontificalibus p. 12 recenset, taceam, ex recentioribus autem Klotzium et Huschkium, qui verba, ut tradita sunt, explicare posse sibi visi sunt, commemorasse satis habeam[22]), tripertitam orationis formam defendunt et Luebbertus (l. c. p. 11 sqq.) et Herzogius (l. c. p. 144), quorum ille omissis verbis *et consecratione* et addito post *poenae* ablativo *denuntiatione* scribit: *aut genere ipso aut obtestatione legis aut poenae denuntiatione,* hic autem omissa sola particula *et* et transposito vocabulo *consecratione* proponit: *aut genere ipso aut obtestatione legis aut consecratione poenae.* Sed utrumque cum ob alias causas[23]) tum

---

populus in superiore conditione causaque ponitur, cuius maiestas foederis sanctione defenditur. Cornif. ad Herenn. 2, 10, 15 *cum duae leges inter se discrepant, videndum est... utrum leges ita dissentiant... an ita, ut altera cogat altera permittat. infirma enim erit eius defensio, qui negabit se fecisse, quod cogeretur, cum altera lex permitteret; plus enim valet sanctio permissione.*

22) Klotzii explicatio (Cicero's Reden, vol. III, p. 1056 sqq.) nititur sumtione prorsus arbitraria, qua *sanctiones sacrandae* attributivo participii usu dici potuisse pro *sanctionibus sacratis* falsa vocabuli *iusiurandum* analogia deceptus statuit; verba autem *sunt aut genere ipso* vertit: *bestehen entweder an und für sich,* idque explicat verbis *d. h. wo dieselben nicht im Verhältnisse zu etwas Anderem stehen, sondern ihre Bestimmung selbst in sich schliessen.* Ceterum orationem bipertitam facit ita, ut alterum membrum rursus bipertitum sit, verbis *obtestatione et consecratione* cum utroque genetivo *legis* et *poenae* coniunctis, quam constructionem probari non posse per se patet. — Huschkii explicatio continetur verbis hisce (die Multa und das Sacramentum. Leipz. 1874. p. 366, adn. 33): *Auch sagt Cicero pro Balbo 14, 33 von der sanctio einer Lex, sie müsse, damit dadurch etwas sacrosanct werden könne, besonders sacriert werden, was wieder beruhen könne theils auf der Art (des in ihr Verbotenen) selbst (welches die Gottheit unmittelbar verletzt), theils darauf, dass über dem Gesetz, als einem bei Strafe unabschaffbaren, oder seiner Strafe die Gottheit besonders zum Zeugen und zur Rache dort gegen den, der das Gesetz abschaffe, hier gegen den Uebertreter aufgerufen sei.* Qua in versione ea verba litteris diductis scribenda curavi, quae ex arbitrio interpretis fluxerunt.

23) Verbis *obtestatione legis* iusiurandum ex parte tantum describi ipse Luebbertus l. c. p. 14 concedit, alteram partem mali ominis causa a Cicerone omissam esse ratus; pro *denuntiatione* autem, si omnino addendo vocabulo genetivus explicandus esset, potius scribendum fuisse *irrogatione* (cf. Dig. 49, 19, 41) in commentatione de capitis et bonorum consecratione (Gissae 1867. p. 15, adn. 57) iam dixi. Herzogii

propterea probari non potest, quod neque quae sit sanctionum sacrandarum *genere ipso* ratio, neque cur in interrogatione, quae deinceps sequitur, ea ratio omitti potuerit, probabili explicatione ostenderunt. Luebbertus enim, quae sanctiones *genere ipso* sacrandae esse dicantur, eas fuisse opinatur, quibus foederum immunitatum aliarumve cum civitatibus sociis pactionum constitutiones sacrosanctae factae essent, easque sanctiones eis verbis conceptas fuisse conicit, ut sanctionis loco iis adscriberetur, populum Romanum ut sacrosanctae essent velle iubere[24]), hanc autem sanctionum sacrandarum rationem postea silentio transiri potuisse putat, quod tale quid de foedere Gaditano accusator Balbi omnino non potuisset proferre. Herzogius contra sanctionum sacrandarum *genere ipso* rationem ad genus ipsum *legum,* scil. ad genus illud legum refert, quae ut leges regiae per se spectatae indolem sacram prae se ferant[25]), eamque omitti postea potuisse putat, quia de illo genere legum in interpretando foedere Gaditano sermo esse non potuisset. Vix est quod dicam in definitione, quae maxima perspicuitate indiget, numquam Ciceronem tam obscura dicendi ratione, usurum fuisse, qualem viri docti interpretationibus suis verborum *genere ipso* ei imputant.

---

autem rationi loci emendandi obstat, quod *poena* neque consecrat neque consecratur, unde sequitur cum genetivo *poenae* omnino coniungi non posse *consecratione.*

24) Exemplum sanctionis eiusmodi neque attulit neque afferre potuit; nunc in cap. 66 legis Iuliae coloniae Genetivae (Ephem. epigr. III, p. 93) pontificibus auguribusque eius coloniae cautum esse, ut *militiae munerisque publici vacationem sacrosanctam* haberent, constat. Sed dubito, num ipse Luebbertus hoc exemplo ad defendendam suam explicationem iure uti possit; nam neque in fine legis, ubi Luebbertus „sanctionis loco" adscriptum sacrosanctis constitutionibus fuisse censet, populum Romanum ut sacrosanctae essent velle iubere, verba illa leguntur, neque lex Iulia est lex a populo plebeve sancta, nedum sacrata propter illud caput nominari potuerit. Accedit, quod ex lege data, quae mortis Caesaris tempore scripta est, colligi non potest vacationem militiae, quae coloniis maritimis, h. e. coloniis civium Romanorum, non foederatis, fuit (Liv. 27, 38, 3), et sine dubio legibus sacratis data coloniis illis erat, eis eadem ratione qua pontificibus auguribusque coloniae Genetivae datam esse, qua de re v. infra.

25) Ipsius Herzogii verba sunt: *Cicero sagt also, die Kriterien seien entweder genus ipsum, die Art des Gesetzes, d. h. dass es an sich sacraler Natur sei (vgl. die leges regiae).* Ante oculos habuisse videtur Huschkii verba, quae in adn. 22 perscripsi et eiusdem verba (l. c. p. 367, adn. 36): *Jedenfalls waren aber ihre (legum regiarum) Sanctionen schon genere ipso geheiligte und nur nicht sowohl sacro als sacri sanctiones.*

Bipertitam orationis formam restituere conati sunt Madvigius (in opusculis acad. alt. 1842. p. 32 sqq.), et Nipperdeius (in Philologi vol. III. 1848. p. 111). Sed diversas vias inierunt, cum Madvigius mutato secundo *aut* in *atque*, eiectis verbis *et consecratione*, mutato denique *poenae* in *poena* scribat: *aut genere ipso atque obtestatione legis aut poena*, Nipperdeius contra deleto primo *aut*, eiecta particula *et*, transposito vocabulo *consecratione*, mutato denique *poenae* in *personae* proponat: *genere ipso aut obtestatione legis aut consecratione personae.* Sed neutra emendandi ratio probari potest; nam cum alia satis gravia obstant[26]), tum Madvigius, qui recte verba *genere ipso* nude posita ullam certam habere significationem negavit, quae sit certa illorum verborum cum *obtestatione* particula *atque* coniunctorum significatio, non demonstravit[27]), Nipperdeius autem, qui verba *genere ipso* ita cum verbis *deinde sanctiones sacrandae sunt* coniungit, ut utramque sanctionum sacrandarum rationem complectantur, verba illa artificiose ita interpretatur, quasi Cicero dicere voluerit duas species legum sacratarum ex ipso genere sanctionum sacratarum prodire[28]), quod si dicere voluisset, certe maiore perspicuitate dicturus fuit.

Quodsi reputaverimus, quantas explicandi difficultates viris doctis verba *aut genere ipso*, ad quae qui genetivus supplendus sit incertissimum est, pepererint, non dubitabimus, quin haec verba aut ipsa corrupta aut in falso loco collocata sint. Quorum illud reiciendum hoc amplectendum esse patebit, si transpositis illis verbis in locum tertii *aut* omnes difficultates, quae et in tradita lectione et in virorum doctorum coniecturis molestae nobis erant, funditus tolli apparebit. Etenim si scripserimus:

26) Madvigii rationi obstat inaequalitas membrorum, Nipperdei coniecturae usus linguae latinae, cui capitis, bonorum, familiae pecuniaeque consecratio nota, *personae* consecratio prorsus ignota est.

27) Quod vitium ipse tollere studui Röm. Alt. I³, p. 592, adn. 3, ubi Madvigii coniecturam secutus *genere ipso* interpretatus sum *ipsa iurisiurandi sacratione* collatis verbis Fest. p. 344 *sacramento dicitur quod [iurisiurandi sacrati]one interposita actum [est].* Fest. ep. p. 345 *sacramentum dicitur, quod iurisiurandi sacratione interposita geritur.* Sed artificiosam hanc interpretandi rationem nunc missam facio.

28) Ipsius Nipperdei verba sunt: *die Bedeutung dieser Worte hatte schon Orelli richtig angegeben; Cicero will sagen, die zwei Weisen gingen aus der Art selbst, d. h. schon aus dem Wesen und Begriff der sanctio sacrata hervor.*

deinde sanctiones sacrandae sunt aut obtestatione et consecratione legis, *aut genere ipso* poenae, cum caput eius, qui contra fecerit, consecratur

non solum ex tripertita oratione fit bipertita, sed etiam aequalitas duorum membrorum restituitur simulque genetivus *poenae* habet, quo aptissime referatur. Usui autem Ciceroniano admodum conveniens est locutio *genere ipso poenae.* Nam non solum omisso genetivo, si is facile suppleri potest, Cicero *genere ipso* dicit[29]), sed etiam addito genetivo[30]), quin etiam *genus poenae* Ciceroniano exemplo altero[31]) confirmare possumus. Patet autem verbis *genere ipso poenae* poenae *divinae* genus significari.

---

29) ad Att. 11, 21, 3 *Sullana confers, in quibus omnia genere ipso* (scil. reipublicae gerendae) *praeclarissima fuerunt, moderatione paullo minus temperata.* de rep. 2, 32, 56 *atque uti consules potestatem haberent tempore dum taxat annuam, genere ipso* (scil. potestatis) *ac iure regiam.* in Catil. 2, § 22 *postremum autem genus* (scil. hominum) *est non solum numero, sed etiam genere ipso* (scil. hominum) *atque vita, quod proprium Catilinae est.* pro Cluent. 59, 164 *habetis, iudices, quae in totam causam de moribus A. Cluentii ... accusatores collegerunt, quam levia genere ipso* (scil. criminum)! pro Font. 9, 20 *video, iudices, crimen et genere ipso* (scil. criminis) *magnum.* de imp. Cn. Pomp. 9, 26 *satis mihi multa verba fecisse videor, quare esset hoc bellum genere ipso* (scil. belli) *necessarium.* Cf. in Pis. 30, 74 *quaere ex familiari tuo, graeco illo poeta: genus ipsum* (scil. dictionis poeticae) *probabit.* in Verr. accus. 4, 1, 1 *genus ipsum* (scil. studii) *prius cognoscite, iudices; deinde fortasse non magno opere quaeretis, quo id nomine appellandum putetis.* 4, 26, 57 *nullo modo possum omnia istius facta aut memoria consequi aut oratione complecti: genera ipsa* (scil. factorum) *cupio breviter attingere.*

30) In Verr. accus. 2, 60, 147 *quid enim tam novum non solum re sed genere ipso postulandi?* pro Scaur. 22 *dicam enim primum de ipso genere accusationis.* pro Rab. Post. 1, 2 *in devotione vitae et in ipso genere mortis imitatus est P. Decium filius.* Cf. praeterea de leg. agr. 2, 5, 10 *nam, vere dicam, Quirites, genus ipsum legis agrariae vituperare non possum.* in Pis. 29, 71 *ni vererer, ne hoc ipsum genus orationis, quo nunc utor, ab huius loci more abhorreret.* in Verr. accus. 2, 60, 147 *sed genus ipsum postulandi non est novum.* 3, 92, 214 *nam genus aestimationis ipsum a me numquam est reprehensum.* pro Balb. 24, 54 *cum praesertim genus ipsum accusationis ... neque senatori neque bono cuiquam nimis iucundum esse posset.* in Verr. accus. 3, 20, 53 *genera ipsa iniuriarum quaeso cognoscite.*

31) In Catil. 4, 7 *atque hoc genus poenae saepe in improbos cives in hac republica esse usurpatum recordatur.* Cf. in Verr. accus. 1, 17, 45 *genus animadversionis videte.*

Definitionem Ciceronis in integrum restitutam iam accuratius consideremus atque interpretemur. Ac primum quidem quod dicit *sacrosanctum esse nihil potest, nisi quod populus plebesve sanxit,* ita premit Cicero, ut deinceps quater eandem sententiam repetat: 14, 33 *nihil umquam de isto foedere ad populum, nihil ad plebem latum esse dico.* 15, 34 *de quo foedere populus Romanus sententiam non tulit, qui iniussu suo nullo pacto potest religione obligari.* 15, 35 *sacrosanctum enim nihil potest esse nisi quod per populum plebemve sanctum est.* 16, 38 *nullum populi nostri iussum Gaditanos habere, itaque nihil esse sacrosanctum, quod lege exceptum videretur.* Dubitari igitur non potest, quin Cicero tribuniciam potestatem sacrosanctam fuisse statim ab initio non iureiurando plebis, sed populi iussu plebeive scito crediderit. Atque hanc eius sententiam fuisse confirmatur oratione pro Tull. 47 *et legem antiquam de legibus sacratis, quae iubeat impune occidi eum, qui tribunum plebis pulsaverit.* Neque vero obstat, quod ibidem 49 dicit: *ista lex sacrata est, quam rogarunt armati, ut inermes sine periculo possent esse;* verbum enim *rogarunt,* quod proprium est magistratuum, docet non postulatum plebis ipsum, iureiurando plebis confirmatum, sed populi iussum insequentem a Cicerone significari. Neque magis obstat, quod de leg. 3, 8, 19 tribuniciam potestatem *in seditione et ad seditionem natam,* de rep. 2, 34, 59 tribunos *per seditionem creatos dicit.* Nihilominus illam de sacrosanctae potestatis origine sententiam falsam esse posse concedendum est; fieri igitur poterit, ut contra Ciceronis auctoritatem non lege in comitiis centuriatis lata, id quod Herzogius statuit, sed aut iureiurando plebis aut foedere inter patres et plebem icto tribuniciam potestatem sacrosanctam factam esse statuendum sit, si certis argumentis alterum utrum obtineri poterit. Falsa enim Ciceronis sententia in initio definitionis proposita sine dubio est foederum antiquissimorum et legum regiarum ratione habita. Eae enim leges regiae, quae formula *sacer esto* sanctae sunt et propter hanc ipsam formulam, divinae poenae[32]) indicem,

32) Cic. de leg. 2, 9, 22 *periurii poena divina exitium, humana dedecus.* 2, 8, 19 *qui secus faxit, deus ipse vindex erit.*

legibus sacratis adnumerari possunt[33]), quibus legibus sacrosancti facti sunt parentes adversus liberorum, soceri et socrus adversus nuruum iniurias, materfamilias autem adversus nefarium iuris mariti abusum, patroni porro adversus iniurias clientium, hi autem adversus fraudes patronorum, terminus denique adversus aratorum vicinorum nefariam avaritiam[34]), sine dubio non erant populi iussu plebeive scito latae[35]); ius autem publicum illud, quo foedera iniussu populi sanciri non posse videbantur[36]), post foedus demum Caudinum anno 434 u. c. senatus decreto sublatum invaluit[37]), ut sacrosancta vetustissimorum temporum foedera, iure fetiali ab

---

33) Cf. quae exposui in commentatione de consecratione capitis et bonorum Gissae 1867. p. 5 sq.

34) Fest. p. 230b *in regis Romuli et Tatii legibus: si nurus* (lacuna) *sacra divis parentum estod. in Servi Tulli haec est: si parentem puer verberit, ast olle plorassit parens, puer divis parentum sacer esto.* Plut. Rom. 22 *τὸν δ' ἀποδόμενον γυναῖκα θύεσθαι καταχθονίοις θεοῖς.* Dion. 3, 22 in fine enumerationis officiorum patronorum et clientium a Romulo constitutorum: *εἰ δέ τις ἐξελεγχθείη τούτων τι διαπραττόμενος, ἔνοχος ἦν τῷ νόμῳ τῆς προδοσίας, ὃν ἐκύρωσεν ὁ Ῥωμύλος, τὸν δὲ ἁλόντα τῷ βουλομένῳ κτείνειν ὅσιον ἦν ὡς θῦμα τοῦ καταχθονίου Διός· ἐν ἔθει γὰρ Ῥωμαίοις, ὅσους ἐβούλοντο νηποινὶ τεθνάναι, τὰ τούτων σώματα θεῶν ὁτῳδήτινι, μάλιστα δὲ τοῖς καταχθονίοις κατονομάζειν· ὃ καὶ τότε ὁ Ῥωμύλος ἐποίησε* (cf. Serv. ad Verg. Aen. 6, 609 *ex lege duodecim tabularum venit, in quibus scriptum est: patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto*). Fest. ep. p. 368 *Termino sacra faciebant, quod in eius tutela fines agrorum esse putabant. denique Numa Pompilius statuit eum, qui terminum exarasset, et ipsum et boves sacros esse.* Dion. 2, 74 *εἰ δέ τις ἀφανίσειεν ἢ μεταθείη τοὺς ὅρους ἱερὸν ἐνομοθέτησεν εἶναι τοῦ θεοῦ τὸν τούτων τι διαπραξάμενον, ἵνα τῷ βουλομένῳ κτείνειν αὐτὸν ὡς ἱερόσυλον ᾖ τε ἀσφάλεια καὶ τὸ καθαρῷ μιάσματος εἶναι προσῇ.* Praeterea aliarum legum regiarum clausulam affert Fest. ep. p. 6 *aliuta antiqui dicebant pro aliter, ex graeco id ἀλλοίως transferentes. hinc est illud in legibus Numae Pompili: si quisquam aliuta faxit, ipsos Iovi sacer esto.*

35) Röm. Alt. I³, p. 314. Mommsen, Staatsr. II², p. 41 sqq. Ne Voigtius quidem, qui authentiam, quae dicitur, legum regiarum acerrime defendit (Ueber die Leges regiae. II. Quellen und Authentie der Leges regiae. Leipzig 1877 in Comm. soc. reg. Lips. vol. VII), leges illas, quas a regibus datas esse censet, populi iussu latas esse dixit (cf. p. 801 sqq.).

36) Cum Cic. pro Balb. 14, 34 verbis: *de quo foedere populus Romanus sententiam non tulit, qui iniussu suo nullo pacto potest religione obligari,* cf. Sp. Postumii de foedere Caudino deditione sponsorum solvendo in senatu loquentis verba apud Liv. 9, 9, 4 *sed iniussu populi nego quicquam sanciri posse quod populum teneat.* Cf. etiam 9, 5, 1 *consules ... negarunt iniussu populi foedus fieri posse.* Sall. Iug. 39, 4

regibus et consulibus icta, sine populi iussu rata et sacrosancta fuisse negari non possit. Ceterum de his erroribus excusandus est Cicero, quoniam in eis communem opinionem Romanorum sequitur[38]); neque errores illi veritatem ipsius definitionis infirmant, siquidem legum illarum regiarum Ciceronis temporibus nulla iam vis in re publica Romanorum fuit, foederum autem sacrosancta natura in causa Balbi, in qua de foedere agebatur belli Punici secundi temporibus icto, Q. Lutatio Catulo et M. Aemilio Lepido consulibus renovato, non ex iure publico illo, quod ante foedus Caudinum valuerat, diiudicanda erat.

Deinde in prima definitionis enuntiatione premenda sunt verba *quod populus plebesve sanxit,* id quod Herzogii causa moneo, qui sua de legibus sacratis sententia, ex qua omnes leges sacratae comitiis centuriatis, h. e. populi iussu, latae sunt, eo perductus est, ut haec non vere, sed more tralaticio a Cicerone dicta esse putaret (l. c. p. 145). Immo tenendum est et legibus comitiis centuriatis latis et plebiscitis sacrosancta iura constitui potuisse; constat enim, ut hoc unum argumentum nunc proferam, foedera, quae Cicero definitione sua sine dubio comprehendere et debuit et voluit, plebiscitis quoque sancta esse[39]). Verbo autem *sanxit* usus est Cicero, quia de personis et rebus sermo est, quae *sanctae* et *sacro* quidem *sanctae* esse dicuntur. Atque hanc ipsam ob causam in eis definitionis verbis, quae sequuntur, Cicero *sanctiones* (non *leges*) *sacrandas* esse dicit; nam *sanctionis* vocabuli significatio non eadem est, ac *legis* vocabuli, id

---

senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. Polyb. 6, 14, 10 *καὶ μὴν περὶ συμμαχίας καὶ διαλύσεως καὶ συνθηκῶν οὗτός* (scil. *ὁ δῆμος*) *ἐστιν ὁ βεβαιῶν ἕκαστα τούτων καὶ κύρια ποιῶν ἢ τἀναντία.* ib. 6, 15, 9. Cf. Liv. 32, 23, 2.

37) Röm. Alt. II³, p. 634 sq. Mommsen, Staatsr. I², p. 237 ff. p. 244. Nissen, der caudinische Friede, in museo Rhen. vol. 25. 1870. p. 1 sqq., imprimis p. 48 sqq.

38) Leges regias a Romulo vel a Romulo et Tito Tatio, a Numa Pompilio, a Servio Tullio in comitiis curiatis latas esse communis opinio erat, ut apparet ex Dion. 2, 14. 4, 20. 6, 66. 7, 38, ubi ius populo fuisse dicit leges a regibus latas suffragiis suis confirmandi; item populo regum iam temporibus ius fuisse foedera confirmandi communis opinio erat, ut apparet ex Dion. 4, 20. 6, 66, ubi populo tribuit ius belli et pacis.

39) Suet. Vesp. 8 *instrumentum imperii pulcherrimum, quo continebantur paene*

quod rursus Herzogii causa moneo, qui *sanctiones* pro *legibus* dictas esse ratus in verbis sequentibus *consecratione legis* intolerabilem tautologiam (v. supra p. 9) inesse dixit (l. c. p. 144).

Distinguit autem Cicero duas sanctionum sacrandarum species, quarum diversitas accuratius exponenda est.

Ea species sanctionum sacrandarum, quam Cicero posteriore loco verbis *genere ipso poenae, cum caput eius qui contra fecerit consecratur,* commemoravit, quam deinceps in interrogatione: *utrum capitis consecratione an obtestatione legis sacrosanctum esse confirmas* priore loco ponit, nullas difficultates praebet. Est eadem, quam solam respexit in legum sacratarum definitione Fest. p. 318 *sacratae leges sunt, quibus sanctum est, qui quid adversus eas fecerit sacer alicui deorum sit cum familia pecuniaque*[40]. Novimus autem leges sacratas consulares tres, quarum sanctiones hoc ipso genere poenae, h. e. poena divina, sacratae erant: legem Valeriam *de sacrando cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset,* anno 245 u. c. latam[41]), legem Valeriam Horatiam de provocatione anno 305 u. c.

---

ab exordio urbis senatusconsulta, plebiscita de societate et foedere ac privilegio cuicumque concessis. Foedera, quae post foedus Caudinum icta sunt, enumeravi Röm. Alt. II³, p. 635 et 680 sqq.; cf. p. 129 sq. Cf. etiam Marquardt, Staatsverw. I, p. 47 sqq. Sed neque omnia illa foedera sacrosancta, neque sacrosancta omnia plebiscitis sancta erant; nam legibus quoque a patriciis magistratibus in comitiis tributis latis sanciri poterant foedera. Quae cuique generi foederum adnumeranda sint foedera, ex fontibus diiudicari nequit.

40) Idem habet Fest. ep. p. 319, nisi quod temporum verba mutavit et pro *qui quid* scripsit *ut siquis quid.* Iniuria et Schweglerus (II, p. 251, adn. 1) has leges sacratas dici posse negat, et Mommsenus (II², p. 292, adn. 1) in verae legum sacratarum definitionis locum hanc definitionem falso substitutam esse dicit. Plena quidem definitio non est, sed est iusta alterius speciei definitio; sacratae autem huius speciei leges dici poterant, quia poena *divina* sanctae erant.

41) Liv. 2, 8, 2 *ante omnes de provocatione adversus magistratus ad populum sacrandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, gratae in vulgus leges fuere.* Dion. 5, 19 *ἕνα μὲν (νόμον), ἐν ᾧ διαῤῥήδην ἀπεῖπεν ἄρχοντα μηδένα εἶναι Ῥωμαίων, ὃς ἂν μὴ παρὰ τοῦ δήμου λάβῃ τὴν ἀρχήν, θάνατον ἐπιθεὶς ζημίαν, ἐάν τις παρὰ ταῦτα ποιῇ, καὶ τὸν ἀποκτείναντα τούτων τινὰ ποιῶν ἀθῷον,* hac in re errans, quod poenam capitalem cum capitis consecratione contaminavit (v. infra adn. 53 et 54). Plutarch. in Popl. vita eundem errorem commisit, praeterea autem duas ex una lege fecit: cap. 11 *δεύτερος (νόμος) ὁ τοὺς ἀρχὴν λαβόντας, ἣν ὁ δῆμος*

latam [42]), eorundemque consulum legem de tribunicia potestate [43]). Quibus legibus plebiscitum Icilium de tribunicia potestate anno 262 u. c. rogatum [44]), lex sacrata, qua privilegia vetita sunt [45]), quam legem consula-

---

οὐκ ἔδωκεν, ἀποθνήσκειν κελεύων. 12 *ἔγραψε γὰρ νόμον ἄνευ κρίσεως κτεῖναι διδόντα τὸν βουλόμενον τυραννεῖν· κτείναντα δὲ φόνου καθαρὸν ἐποίησεν, εἰ παράσχοιτο τοῦ ἀδικήματος τοὺς ἐλέγχους.* — Ceterum si quaerimus, quid hac lege sacrosanctum fuerit, apparet ipsam libertatem populi Romani sacrosanctam ea factam esse adversus impetus eorum, qui regnum affectarent.

42) Liv. 3, 55, 4 *aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversum non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur.* Quibus verbis notionem consecrationis capitis expressam esse patet. Cic. de rep. 2, 31, 54 *Lucique Valeri Potiti et M. Horati Barbati, hominum concordiae causa sapienter popularium, consularis lex sanxit, ne qui magistratus sine provocatione crearetur* sanctionis formulam omisit. — Hac lege ius provocationis, quod lege Valeria anni 245 u. c. civibus datum erat non sacrosanctum (Liv. 2, 8, 2. 10, 9, 3. 5) et post tribunatum constitutum ita tantum sacrosanctum erat, si provocantibus civibus tribuni plebis sacrosancti auxilio erant, ipsum per se spectatum est factum sacrosanctum.

43) Liv. 3, 55, 7 *et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis aedilibus iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris Liberi Liberaeque venum iret.* — Hac lege magistratus plebeii sacrosancti facti sunt omnes, cum antea soli tribuni sacrosancti fuissent.

44) Dion. 7, 17 *ἦν δὲ τοιόςδε ὁ νόμος· δημάρχου γνώμην ἀγορεύοντος ἐν δήμῳ μηδεὶς λεγέτω μηδὲν ἐναντίον, μηδὲ μεσολαβείτω τὸν λόγον· ἐὰν δέ τις παρὰ ταῦτα ποιήσῃ, διδότω τοῖς δημάρχοις ἐγγυητὰς αἰτηθεὶς εἰς ἔκτισιν ἧς ἂν ἐπιθῶσιν αὐτῷ ζημίας· ὁ δὲ μὴ διδοὺς ἐγγυητὴν θανάτῳ ζημιούσθω καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ ἱερὰ ἔστω.* Differt quidem hoc plebiscitum a consularibus legibus hac re, quod capitis consecratio (quam etiam hoc loco Dionys. cum poena capitali confudit) tum demum ex hoc plebiscito violatori eius imminet, si violator plebisciti de multa a tribunis dicta cum tribunis certare eiusque rei causa praedes sistere noluerat (Röm. Alt. I³, p. 602 sq. II³, p. 567 sq.). Sed nihilominus legibus sacratis (cf. Cic. Sest. 37, 79 et Dion. 7, 50) adnumerandum est propter ipsam capitis consecrationem, quam confirmat Zon. 7, 15 *καὶ νόμους εἰςήγαγον, ἵν᾽ ὅστις αὐτοῖς ἔργῳ ἢ λόγῳ προςκρούσῃ κἂν ἰδιώτης εἴη κἂν ἄρχων, ἱερός τε ᾖ καὶ τῷ ἄγει ἐνέχηται· τὸ δὲ ἱερὸν εἶναι ἀπολωλέναι ἦν.* Idem plebiscitum est atque lex tribunicia prima, quam Fest. p. 318 s. v. Sacer mons commemorat verbis his: *at homo sacer est, quem populus iudicavit ob maleficium, neque fas est eum immolari, sed qui occidit, parricidi non damnatur, nam lege tribunicia prima cavetur „si quis eum qui eo plebiscito sacer sit, occiderit, parricida ne sit.“* Auctorem enim horum verborum *legem tribuniciam primam* a *plebiscito,* quod deinceps commemoratur, distinxisse, elucet ex pronomine *eo,* pro quo *hoc* dicendum fuit, si de

rem Aterniam et Tarpeiam anni 300 u. c. fuisse conicio[46]), lex denique sacrata militaris, quam M. Valerius Corvus dictator anno u. c. 412 in comitiis centuriatis tulit[47]), coniectura addi possunt, quamquam plebisciti Icilii sanctio aliquatenus diversa erat, de duarum autem aliarum legum sanctione nihil traditur. Leges sacratae, quibus M. Antonius anno 710 u. c.[48])

---

eodem plebiscito sermo esset; quodsi verba *eo plebiscito* ad id plebiscitum, quod in monte sacro rogatum ab armatis esse putabatur (Liv. 2, 33, 3. Fest. s. v. sacratae leges p. 318. Cic. pro Tull. 49), referenda sunt, *lex tribunicia prima* nulla alia esse potest nisi plebiscitum Icilium; neque enim vetustiorem legem tribnniciam novimus. Sed fortasse in genuinis Festi vel Verrii verbis magis perspicua plebisciti Icilii significatio inerat; cum enim verba *lex tribunicia prima* per se ipsa spectata satis insolita sint, nescio an a Verrio Flacco scriptum fuerit *lege tribuni Icili cavetur.* Facile enim apparet, quomodo ICILI corrumpi potuerit in ICIAI, idque legi *icia prima.* — Sacrosancta autem facta est hoc plebiscito tribunicia potestas, quae antea adversus solam vim sacrosancta erat, etiam adversus interfationem (Cic. Sest. 37, 79. Plin. ep. 1, 23, 2. Val. Max 9, 5, 2. Dio 53, 17).

45) Cic. pro Sest. 30, 65 *cum et sacratis legibus et duodecim tabulis sanctum esset, ut neve privilegium irrogari liceret neve* ... de dom. 17, 43 *vetant leges sacratae, vetant XII tabulae leges privatis hominibus irrogari; id est enim privilegium.* Ex quibus verbis apparet ex Ciceronis sententia legem illam sacratam ante XII tabulas latam esse, eamque sententiam Mommsenus II², p. 261, adn. 1 secutus est, cum ego Röm. Alt. I³, p. 629. 639 peculiarem legem de privilegiis statuendam non esse putaverim. — Sacrosanctum fuit illa lege ius provocationis, quod privilegiis irrogandis imminutum erat, accuratius quam antea.

46) Lex enim Aternia Tarpeia de multa et sacramento (Cic. de rep. 2, 35, 60. Dion. 10, 50), quae tribunis plebis ius multae dictionis et civibus provocationem adversus eas multas, quae supremam multam egrederentur, dedit, eo sine dubio consilio lata est, ut tribuni plebis privilegia hominibus patriciis irrogare desinerent (cf. Röm. Alt. I³, p. 621).

47) Liv. 7, 41, 4 *lex quoque sacrata militaris lata est, ne cuius militis scripti nomen nisi ipso volente deleretur; additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor esset.* Cf. Zonar. 7, 25, p. 164 Dind. *κατηλλάγησαν οἱ στασιάσαντες νόμων τεθέντων μήτ᾽ ἄκοντά τινα τοῦ καταλόγου ἀπαλείφεσθαι μήτε τὸν χιλιαρχήσαντα ἑκατονταρχεῖν.* — Sacrosanctum factum est ea lege conscriptorum militum ius usque ad finem belli in legione merendi, quod antea a consule, qui missionibus turbulentorum hominum exercitum purgare conatus erat (Liv. 7, 39, 1), violatum erat.

48) Lex Antonia de dictatura tollenda, de qua egi in commentationis de legibus Antoniis parte priore (Lips. 1871. p. 8), capitis consecratione sancta erat, ut apparet ex App. b. c. 3, 25 *ὁ δὲ Ἀντώνιος ... ἐψηφίσατο μὴ ἐξεῖναί τῳ κατὰ μηδεμίαν αἰτίαν περὶ δικτάτορος ἀρχῆς (μήτε εἰπεῖν) μήτ᾽ ἐπιψηφίζειν μήτε λαβεῖν διδομένην, ἢ τὸν ἐκ τῶνδέ τινος ὑπεριδόντα νηποινὶ πρὸς τῶν ἐντυχόντων ἀναιρεῖσθαι.* Cf. ib. 57 et Dio 44, 51. 45, 32. Zon. 10, 12. — Sacrosancta ea lege fuit ipsa libertas civium, quae Caesare interfecto recuperata esse videbatur.

et tresviri rei publicae constituendae[49]) anno 712 u. c. memoriam priscae illius sanctionis antiquarumque legum sacratarum[50]) resuscitaverunt[51]), in hac de Ciceronis definitione disputatione, quoniam post orationem pro Balbo habitam latae sunt, nullius momenti sunt; ceterum hae quoque leges iure huic legum sacratarum speciei adnumerari possunt. Eidem porro legum sacratarum speciei adnumeranda est nova illa lex sacrata de dilectu habendo, secundum quam Samnitium duces anno 461 u. c. dilectum habue-

49) Lex triumviralis de Caesaris die natali celebrando anno 712 u. c. lata sacrata fuit consecratione capitis teste Dione 47, 18 *τά τε γενέσια αὐτοῦ . . . πάντας ἑορτάζειν ἠνάγκασαν, νομοθετήσαντες τοὺς μὲν ἄλλους τοὺς ἀμελήσαντας αὐτῶν ἐπαράτους τῷ τε Διὶ καὶ αὐτῷ ἐκείνῳ εἶναι, τοὺς δὲ βουλευτὰς τούς τε υἱεῖς σφῶν πέντε καὶ εἴκοσι μυριάδας ὀφλισκάνειν.* — Sacrosancta fuit ea lege memoria divi Iulii.

50) Ciceronem alias praeter eas, quae priscae aetatis erant, leges sacratas non novisse prodit ex verbis de leg. 2, 7, 18 *sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus.* Unde apparet morem legum sanctiones sacrandi iam multis annis ante Ciceronem, haud scio an legis Hortensiae anni 487 u. c. latae tempore vel paullo postea, in desuetudinem venisse.

51) Populi iussu sine dubio confirmata sunt etiam ea senatusconsulta, quibus Caesari annis 706 (Dio 42, 20) et 709 u. c. (Dio 44, 5) et Octaviano annis 718 (Dio C. 49, 15), 724 (ib. 51, 19), 731 (ib. 53, 32) u. c. tribunicia potestas aut data aut amplificata est; sed cum de verbis, quibus hae leges earumque sanctiones conceptae erant, nihil constet, dubito, num legibus sacratis iure adnumerentur; fieri enim potest, ut satis visum sit in eis legibus tribuniciam potestatem, de qua agebatur, *sacrosanctam* ipsumque, cui dabatur, *sacrosanctum* nominare, sicut sacrosancta vacatio militiae munerisque publici pontificibus et auguribus coloniae Iuliae Genetivae ipsis cap. 66 legis Iuliae verbis data est. De Caesare v. Liv. ep. 116 *ut parens patriae appellaretur et sacrosanctus ac dictator in perpetuum esset.* App. b. c. 2, 106 *ἀνερρήθη δὲ . . . . καὶ τὸ σῶμα ἱερὸς καὶ ἄσυλος εἶναι.* Cf. ibid. 2, 138. 144. Dio 44, 5 *τά τε τοῖς δημάρχοις δεδομένα καρποῦσθαι, ὅπως ἄν τις ἢ ἔργῳ ἢ λόγῳ αὐτὸν ὑβρίσῃ ἱερός τε ᾖ καὶ ἐν τῷ ἄγει ἐνέχηται.* Cf. ib. 44, 49. Zon. 10, 12 *καὶ εἴ τις αὐτὸν ἔργῳ καὶ λόγῳ ὑβρίσειεν, ἱερὸν εἶναι ἐθέσπισαν καὶ τῷ ἄγει ἐνέχεσθαι.* De Octaviano v. Mon. Ancyr. 2, 21 *et sacrosan[ctus ut essem . . . . et ut qu]o[ad] viverem tribunicia potestas mihi [esset, lege sanctum est].* Cf. exempl. graeci 5, 17 *καὶ ἵνα ἱερὸς ὦ [καὶ] δι[ὰ βίου] τὴν δημαρχικὴν ἔχω ἐξουσίαν ν[όμῳ ἐκ]υρώθη.* App. b. c. 5, 132. Dio 49, 15 *ἐψηφίσαντο καὶ τὸ μήτε ἔργῳ μήτε λόγῳ τι ὑβρίζεσθαι, εἰ δὲ μή, τοῖς αὐτοῖς τὸν τοιοῦτό τι δράσαντα ἐνέχεσθαι οἷσπερ ἐπὶ τῷ δημάρχῳ ἐτέτακτο.* De principatu universo cf. Dio 53, 17 *ἥ τε ἐξουσία ἡ δημαρχικὴ καλουμένη . . . δίδωσί σφισι . . . καὶ μὴ καθυβρίζεσθαι κἂν ἄρα τι καὶ τὸ βραχύτατον μὴ ὅτι ἔργῳ ἀλλὰ καὶ λόγῳ ἀδικεῖσθαι δόξωσι, καὶ ἄκριτον τὸν ποιήσαντα αὐτὸ ὡς καὶ ἐναγῆ ἀπολλύναι.* — Simili ratione Liviae et Octaviae anno 720 u. c. ius datum videtur esse, ut virginum Vestalium iura haberent et sacrosanctae essent instar tribunorum plebis; v. Dio 49, 38 *τό τε ἀδεὲς καὶ τὸ ἀνύβριστον ἐκ τοῦ ὁμοίου τοῖς δημάρχοις ἔχειν ἔδωκεν.*

runt[52]), quam probe distinguendam esse ab altera eaque vetustissima Samnitium lege sacrata, qua nobiles Samnites eodem tempore inter se coniuraverunt, ex Livii narratione elucet.

Poenae genus idem est atque in legibus regiis illis, quae in formulam *sacer esto* exeunt (v. supra p. 14), et diversum a poena capitali, qua is, qui contra legem fecerit, *capite ac tergo* puniri iubetur[53]). *Sacer* enim *homo*, qui poenae divinae committebatur (adn. 32), impune quidem et indicta causa a quolibet occidi poterat, sed non erat magistratuum eum occidendum curare[54]). Vis igitur illius sanctionis in eo posita erat, quod homines prisci religione deorum imbuti vehementer timebant, ne *sacri* esse existimarentur. Utrum ipso facto *sacer* esse violator legis visus sit, an populi iudicio vel pontificia cognitione sacer iudicandus antea fuerit, ad nostram quaestionem nihil refert; itaque illam quaestionem nunc non curo, praesertim cum meam de ea sententiam, qua ipso facto legis violatorem sacrum fuisse arbitror, alibi iam plene exposuerim[55]).

Altera species sanctionum sacrandarum, quae *obtestatione et consecratione legis* fieri a Cicerone dicitur et interrogatione deinceps sequente omisso, quod omitti iam potuit, vocabulo *consecrationis*[56]) solis

52) Liv. 10, 38, 2 *dilectu per omne Samnium habito nova lege, ut, qui iuniorum non convenisset ad imperatorum edictum, quique iniussu abisset, caput Iovi sacratum esset.* De vetustiore lege, qua vir virum legisse dicitur, loquitur Liv. verbis: *et deorum etiam adhibuerunt opes ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis militibus* eumque ritum describit 10, 38, 6—12 (v. infra adn. 60 et 102).

53) Antiquissimum huius sanctionis exemplum est plebiscitum Duilium anni 305 u. c. Liv. 3, 55, 14 *M. Duillius deinde tribunus plebis plebem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite puniretur.* Cf. Röm. Alt. I^3, p. 645. II^3, p. 551.

54) Cf. commentatio de consecratione capitis et bonorum, Gissae, 1867. p. 9 sqq. Aliter Mommsen, Staatsr. II^2, p. 51, adn. 3. p. 292, adn. 1. Marquardt, Staatsverw. III, p. 266 sq.

55) Comm. l. c. p. 14 sqq. Cf. Schwegler, Röm. Gesch. II, p. 253 sqq. Aliter de ea re iudicat Huschke, die Multa und das Sacramentum, Leipzig 1874. p. 364 sqq. Herzog l. c. p. 148.

56) Cum obtestatione quoque coniuncta fuit execratio capitis, scil. iurantis, qua caput iurantis consecratur; Cicero igitur si diversam rationem prorsus accurate definire voluisset, in interrogatione illa dicere debuit: *utrum capitis consecratione poenae loco adversus violatorem legis constituta, an obtestatione legis cum sui capitis*

verbis *obtestatione legis* significatur, *iureiurando solemni*[57]), i. e. *sacramento*[58]), fiebat; nam verbis *obtestatione et consecratione* duas precationis iurisiurandi partes, obtestationem scilicet et detestationem, significatas esse negari non potest[59]). Probe autem tenendum est Ciceronem non de eo iureiurando, quo homines inter se ad ulciscendos suae voluntatis adversarios coniurant, loqui, sed de iureiurando, quo *lex,* sive populi iussus sive plebiscitum est, confirmatur. Ita enim genetivum *legis* explicandum esse ex prima definitionis enuntiatione necessario colligitur. Quod autem Cicero pro *execratione,* quo vocabulo altera pars iurisiurandi, quae generali nomine *detestatio* appellatur, nominanda fuit[60]), *consecrationem* dixit, facile inde explicatur, quod, si *execratione* scripsisset, genetivo *legis* uti non potuit; iurans enim *se* et

---

consecratione coniuncta sacrosanctum esse confirmas. Quas ambages verborum cur spreverit, in propatulo est.

57) Cic. de off. 3, 31, 111 cum dicit: *nullum enim vinculum ad adstringendam fidem iureiurando maiores artius esse voluerunt. id indicant leges in duodecim tabulis, indicant leges sacratae, indicant foedera,* non omnes leges sacratas, sed hanc earum speciem, de qua nunc agitur, in mente habet (id quod Mommseni causa moneo, qui hoc loco in definienda legis sacratae notione male usus est II², p. 277, adn.).

58) Fest. p. 344 et Fest. ep. p. 345 (v. supra in adn. 27).

59) Duae illae partes distinguuntur *obtestationis* et *detestationis* vocabulis a Fest. ep. p. 184 *obtestatio est quum deus testis in meliorem partem vocatur, detestatio quum in deteriorem.* Exempla, quibus duae illae partes continentur, habes apud Polyb. 3, 25 in descriptione iurisiurandi per Iovem lapidem (de quo cf. etiam Fest. ep. p. 115. Plut. Sull. 10. Liv. 1, 24, 9): *εὐορκοῦντι μὲν ποιεῖν τἀγαθά· εἰ δ᾽ἄλλως διανοηθείην τι ἢ πράξαιμι, πάντων τῶν ἄλλων σῳζομένων ἐν ταῖς ἰδίαις πατρίσιν, ἐν τοῖς ἰδίοις νόμοις, ἐπὶ τῶν ἰδίων βίων ἱερῶν τάφων, ἐγὼ μόνος ἐκπέσοιμι οὕτως ὡς ὅδε λίθος νῦν.* Diod. 37, 17 in iureiurando sociorum anno 663 u. c. rebellium: *καὶ εὐορκοῦντι μέν μοι ἐπίκτησις εἴη τῶν ἀγαθῶν, ἐπιορκοῦντι δὲ τἀναντία.* Dion. 6, 89 in iureiurando, quo ex Dionysii sententia, *omnes* Romani legem sacratam anni 260 u. c. confirmaverunt: *ἀρά τε τῷ ὅρκῳ προσετέθη, τοῖς μὲν ἐμπεδοῦσι τοὺς θεοὺς τοὺς οὐρανίους ἵλεως εἶναι καὶ δαίμονας τοὺς καταχθονίους, τοῖς δὲ παραβαίνουσιν ἐναντία καὶ τὰ παρὰ θεῶν γίνεσθαι καὶ τὰ παρὰ δαιμόνων ὡς ἄγει τῷ μεγίστῳ ἐνόχοις.* Sola detestatio commemoratur apud Liv. 1, 24, 8 (cf. 9, 5, 3). 1, 32, 7. — Ab illo usu vocabuli *obtestationis* distinguendus est is usus, cuius exempla praebent Cic. de dom. 48, 125 et Liv. 26, 25, 12.

60) Serv. ad Verg. Aen. 2, 154 *execratio autem est adversorum deprecatio, iusiurandum* (obtestatio potius) *vero optare prospera.* Plut. qu. Rom. 44 *ὅτι πᾶς ὅρκος εἰς κατάραν τελευτᾷ τῆς ἐπιορκίας.* Ceterum *execrationis* quoque vocabulum latiore significatione usurpatur; in hac quaestione agitur de ea sola execratione, qua iurans *caput suum* execrando sacrat, de qua cf. Liv. 10, 38, 10 *iurare cogebant* (scil. Samnites)

caput suum execratur [61]) vel *consecrat* [62]), non *legem*, quam hac capitis sui execratione potius *sacrat* vel *consecrat*. Execrationis autem eius, qua iurantes in obtestatione et consecratione legis utebantur, haec vis fuit, ut sacros se posterosque habendos esse consentirent, si legem, quam sacramènto confirmavissent, essent ipsi violaturi. Praesidium igitur, quo lex, quae hac sanctionis specie sacrata erat, munita esse videbatur, in eadem priscorum hominum religione deorum posita erat, qua vis sanctionis alterius [63]). Nulla certe causa est, cur sacramenti illius eam vim fuisse statuamus, ut iurantes se execrarentur, nisi alios homines, qui legem violaturi essent, essent ulti [64]). Unum enim exemplum sanctionis obtestatione et consecratione legis sacratae, quod quidem certum sit [65]), praebet lex consularis, quam post plebiscitum Icilium de Aventino publicando agroque publico in monte Aventino plebeiis viritim dando assignando anno 298 u. c. latam esse narrat Dionys. 10, 32; in eo autem *νόμιμοι εὐχαὶ καὶ ἀραί* commemorantur ita, ut de ultione eorum, qui legem violaturi sint, nihil additum sit. Scribit enim Dionysius: *μετὰ τοῦτο*

---

diro quodam carmine in execrationem capitis familiaeque et stirpis composito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent, et si aut ipse ex acie fugisset, aut si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Quam h. l. et 10, 39, 17 execrationem Livius dicit, detestationem nominat 10, 38, 12 *primoribus Samnitium ea detestatione obstrictis.* Cf. etiam 10, 41, 3 *quippe in oculis erat... et dira execratio ac furiale carmen detestandae familiae stirpique compositum.* Cf. etiam Liv. 5, 11, 15 *neminem in contione stare, qui illo die non caput domum fortunasque L. Vergini ac M'. Sergii sit execratus detestatusque.*

61) Cf. Polyb. 3, 25. Dion. 6, 89 (adn. 59).

62) Plin. paneg. 64 *ille iuravit, expressit explanavitque verba, quibus caput suum, domum suam, si sciens fefellisset, deorum irae consecraret.* Liv. 3, 48, 11 *te, inquit, Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.*

63) Cf. Cic. de leg. 2, 9, 22 *periurii poena divina exitium, humana dedecus.*

64) Illa vis erat sacramenti illius, quo populi Italici in periculosissimis bellis lege sacrata dilectu habito utebantur (adn. 52. 60. 102. 104), et eius iurisiurandi, quo Brutus anno 245 u. c. cives adegisse dicitur (adn. 101).

65) De lege quoque Licinia anni 387 u. c. lata dixit App. b. c. 1, 8 *οἱ μὲν δὴ τάδε νόμῳ περιλαβόντες ἐπώμοσαν ἐπὶ τῷ νόμῳ καὶ ζημίαν ὥρισαν ... φροντὶς δ᾽οὐδεμία ἦν οὔτε τῶν νόμων οὔτε τῶν ὅρκων.* Sed legem Liciniam per saturam latam non fuisse sacratam constat. Cf. Herzog l. c. p. 149. — Lex autem sacrata anni 260 u. c. hoc loco afferri non potest, quoniam hoc ipsum quaeritur, utrum ea sit lex consularis obtestatione et consecratione sacrata, an plebiscitum iureiurando plebis confirmatum, an lex foederis sacramento confirmata.

ἱεροφαντῶν τε παρόντων καὶ οἰωνοσκόπων καὶ ἱεροποιῶν δυεῖν καὶ ποιησαμένων τὰς νομίμους εὐχάς τε καὶ ἀρὰς ἐν τῇ λοχίτιδι ἐκκλησίᾳ συναχθείσῃ ὑπὸ τῶν ὑπάτων ὁ νόμος ἐκυρώθη, ὅς ἐστιν ἐν στήλῃ χαλκῇ γεγραμμένος, ἣν ἀνέθεσαν ἐν τῷ Αὐεντίνῳ κομίσαντες εἰς τὸ Ἀρτεμίδος ἱερόν.

Quod exemplum cum certum esse dixi, hoc non ita intellectum volo, quasi plebiscitum Icilium de Aventino publicando lege consulari in comitiis centuriatis lata esse confirmatum credam, quae Herzogii sententia est, qui inde gravissimum sententiae suae stabiliendae argumentum petivit (l. c. p. 147)[66]). Certum hoc solum est vidisse aut Dionysium ipsum aut auctorem, quem eo loco sequitur, in templo Dianae, quod erat in monte Aventino, columnam aheneam, in qua a consulibus M. Valerio et Sp. Veturio lex de Aventino inscripta erat. In hac autem inscriptione consulum nomina praescribi poterant, quippe qui ex plebiscito Icilio areas domorum plebeiis in publico montis Aventini agro assignavissent, etsi ipsi legem non tulerant. Nam a consulibus in comitiis centuriatis latam esse legem finxit sine dubio Dionysius[67]); lex enim de Aventino publicando plebiscitum erat, ut nomen legis *Iciliae* in eis condicionibus, de quibus inter patres et plebem convenerat, antequam de decemviris legibus scribundis ex solis patriciis legendis plebs concederet, usurpatum ostendit[68]), eaque lex sacrata optimo iure nominari poterat[69]), si consules in comitiis centuria-

66) In sententia sua perseverat Herzogius in commentatione, quae inscripta est: Ueber die Glaubwürdigkeit der aus der römischen Republik bis zum Jahre 387 d. St. überlieferten Gesetze, Tübingen 1881. p. 18.

67) Itaque ex illa necessitudine, quae inter plebiscitum et senatusconsultum et legem consularem intercedere ex Dionysii narratione (10, 31. 32) falso putatur, colligere non debuit Herzogius (l. c. p. 150) ante legem Valeriam Horatiam de plebiscitis anno 305 u. c. latam semper plebiscita aut senatusconsultis aut senatusconsultis et legibus consularibus confirmanda fuisse.

68) Liv. 3, 32, 6 *placet creari decemviros sine provocatione et ne quis eo anno alius magistratus esset. admiscerenturne plebeii controversia aliquamdiu fuit; postremo concessum patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaeque sacratae leges abrogarentur.* Antea 3, 31, 2 nomen legis non affert, sed nihil dicit nisi: *de Aventino publicando lata lex est.* Nomen tribuni apud Dion. 10, 31 est Ἰκίλλιος.

69) Hoc incaute me negasse Röm. Alt. I³, p. 603. 620 nunc doleo; neque verum est, quod conieci I³, p. 562, caerimonias comitiorum centuriatorum, quae Dion. 10, 32 describit et 10, 57 falso etiam in eis comitiis centuriatis, quae decemviri habuissent, observatas esse significat, eis temporibus in omnibus comitiis centuriatis observari esse solitas.

tis calatis pro conlegio pontificum habitis[70]) populi nomine iureiurando spoponderunt — neque enim de totius populi iureiurando cogitandum est — civibus, qui in Aventino, h. e. extra pomerium[71]), ex plebiscito Icilio domicilia habituri essent[72]), idem ius fore atque civibus intra pomerium habitantibus. Hanc autem de conexu legis in Dianae templo propositae et plebisciti Icilii coniecturam propter iuris plebeiorum condicionem, quae eis temporibus erat, certissimam esse duco. Nam provocationis ius et auxilium tribunicium ab initio pomerii finibus circumscripta fuisse et amplificationem iuris eam, qua provocatio et auxilium tribunicium usque ad primum miliarium valebant, qua tamen amplificatione exceptum est imperium militiae[73]), ab ipsa plebisciti Icilii sacratione initium cepisse[74]) satis probabile esse duco. Sacrosanctum igitur lege Icilia sacrata erat provocationis et auxilii tribunicii appellandi ius eorum plebeiorum, qui in Aventino habitabant.

Quae si probabiliter coniecero, praeter plebiscitum Icilium legibus obtestatione et consecratione legis (vel plebisciti) sacratis multa alia plebiscita et leges adnumerari possunt. Cum enim ex Ciceronis definitione sacrosancti sequatur, ubi quid posterioribus reipublicae temporibus iure sacro-

70) Gell. 15, 27, 1 *in libro Laelii Felicis ad Q. Mucium primo scriptum est Labeonem scribere calata comitia esse, quae pro conlegio pontificum habentur aut regis aut flaminum inaugurandorum causa. eorum autem alia esse curiata alia centuriata.*

71) Gell. 13, 14, 4 sqq. — Hanc ob causam mons Aventinus idoneus et videbatur et erat, in quem plebs *secederet;* nam in Aventinum secessisse plebem narravit Piso apud Liv. 2, 32, 3 et Cic. de rep. 2, 33, 58. 2, 37, 63. Sall. Iug. 31, 17. hist. 1, 9.

72) Icilius enim secundum Dion. 10, 31 *εἰςέφερε... πολίτευμα καινόν, ἀξιῶν ἀπομερισθῆναι τοῖς δημόταις τόπον εἰς οἰκιῶν κατασκευὰς τὸν καλούμενον Αὐεντῖνον.* Rogatio autem ipsa concepta erat secundum Dion. 10, 32 verbis his: *ὅσα μὲν ἰδιῶταί τινες εἶχον ἐκ δικαίου κτησάμενοι, ταῦτα τοὺς κυρίους κατέχειν· ὅσα δὲ βιασάμενοί τινες ἢ κλοπῇ λαβόντες ᾠκοδομήσαντο, κομισαμένους τὰς δαπάνας, ἃς ἂν οἱ διαιτηταὶ γνῶσι, τῷ δήμῳ παραδιδόναι· τὰ δὲ ἄλλα, ὅσα ἦν δημόσια, χωρὶς ὠνῆς τὸν δῆμον παραλαβόντα διελέσθαι.* Postquam a consulibus hoc plebiscitum lege confirmatum esse narravit, pergit: *κυρωθέντος δὲ τοῦ νόμου συνελθόντες οἱ δημοτικοὶ τά τε οἰκόπεδα διελάγχανον καὶ κατῳκοδόμουν ὅσον ἕκαστοι τόπον δυνηθεῖεν ἀπολαμβάνοντες.*

73) Liv. 3, 20, 7. 24, 9, 2. Dio 51, 19. Dion. 8, 87. App. b. c. 2, 31.

74) Mommsen, Staatsr. I^2, p. 66 ab initio provocationem et ius auxilii usque ad primum miliarium valuisse putat.

sanctum esse dicitur, de lege aut plebiscito, cuius sanctio sacrata sit, h. e. de lege sacrata, esse cogitandum, leges sacratae necessario statuendae sunt et propter sacrosanctam militiae vacationem coloniarum maritimarum vetustiorum[75]) et propter sacrosanctam militiae munerisque publici vacationem pontificum aliorumque sacerdotum Romanorum[76]) et propter sacrosancta foedera, quae quidem post foedus Caudinum icta sunt[77]). Omnes autem has leges obtestatione et consecratione legis sacratas fuisse probabile esse demonstrandum est.

---

75) Liv. 27, 38, 2 *nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu* (anno 547 u. c.) *et minus iuventutis erat, unde scriberent milites. itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites cogebant. quibus recusantibus edixere in diem certam, ut quo quisque iure vacationem haberet, ad senatum deferret. ea die ad senatum hi populi venerunt: Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxurnas, Minturnensis, Sinuessanus et ab supero mari Senensis. cum vacationes suas quisque populus recitaret, nullius, cum in Italia hostis esset, praeter Antiatem Ostiensemque vacatio observata est.* Ostienses igitur et Antiates plenam vacationem militiae legionariae, ceteri vacationem ita acceperant, ut tumultus Gallicus et Italicus exciperetur (cf. Mommsen in ephem. epigr. III, p. 100). Eam autem vacationem ad militiam navalem omnino non pertinuisse ex decreto senatus sequitur, quod anno 563 u. c. factum esse narrat Liv. 36, 3, 4 *in comparanda impigre classe C. Livium praetorem contentio orta cum colonis maritimis paulisper tenuit. nam cum cogerentur in classem, tribunos plebis appellarunt; ab iis ad senatum reiecti sunt. senatus ita, ut ad unum omnes consentirent, decrevit vacationem rei navalis eis colonis non esse. Ostia et Fregenae et Castrum novum et Pyrgi et Antium et Tarracina et Minturnae et Sinuessa fuerunt, quae cum praetore de vacatione certarunt.*

76) Leg. col. Iul. Gen. cap. 66 (ephem. epigr. III, p. 93) *iisque pontificibus auguribusque, qui in quoque eorum collegio erunt liberisque eorum militiae munerisque publici vacatio sacrosanctius esto, uti pontifici Romano est erit, aeraque militaria eis omnia merita sunto* (cf. adn. 5 et 24). Ubi comparativum insolitum *sacrosanctius* explicari posse putavit Büchelerus (N. Jen. Literaturz. 1877. num. 692) vertendo: *heiliger als Eid und gottgeweihtes Ding.* Sed sine dubio corruptela subest (ut Mommsenus l. c. p. 100 intellexit), quam sustuleris, si mecum restitueris *sacrosanctum ius.* — Eam vacationem non solum pontifici Romano, sed etiam aliis sacerdotibus Romanis fuisse docent loci in adn. 86 perscripti.

77) Non omnia foedera post foedus Caudinum sacrosancta fuisse (cf. adn. 39) cum natura recentiorum foederum, quae maximam partem haudquaquam erant foedera aequa (Marquardt, Staatsverw. I, p. 44 sqq.), tum exempla foederis Gaditani, de quo Cicero disputat pro Balbo (13, 30 — 24, 55), foederumque cum nationibus gallicis ictorum (Cic. Balb. 14, 32) demonstrant. Sed multa alia foedera sacrosancta fuisse ex tota Ciceronis disputatione elucet, neque a veritate aberrabimus, si, ut exempla quaedam proferam, foedus cum Camertibus ictum, quod Cicero sacratissimum et aequissimum

Etenim coloniarum civium Romanorum deductio erat res gravissima, quae effici non poterat nisi populi iussu plebeive scito. Quamquam enim certa legum colonicarum, quae ad civium Romanorum colonias pertineant, exempla recentioribus demum temporibus commemorantur [78]), dubitari tamen non potest, quin excepta Ostia, quae colonia ab Anco Marcio rege deducta esse dicitur [79]), ceterae omnes, quae inter annos 416 et 509 u. c. deductae sunt [80]), ex legibus colonicis antea latis — de lege, qua Minturnae et Sinuessa anno 458 u. c. conditae sunt, constat (adn. 78) — deductae sint, praesertim cum latinarum coloniarum ex legibus colonicis deductarum exempla non solum recentioribus temporibus [81]) commemorentur, sed unum certe iam anno 420 u. c. ex lege colonica deductae coloniae latinae exemplum cum maxima probabilitate statuatur [82]). Accedit quod rogatio de

fuisse dicit (pro Balb. 20, 46; cf. Liv. 28, 45, 20. Val. Max. 5, 2, 8. Plut. Mar. 28) et foedus cum Heracleensibus ictum, quod prope singulare et aequissimum dicit Cicero (pro Balb. 22, 50. pro Arch. 4, 6), sacrosancta fuisse statuerimus. Sacrosancti foederis exemplum, quod certo scriptoris testimonio confirmetur, inveni nullum. Nam Liv. 38, 33, 9 verbis: *foedus, quod in Capitolio, quod Olympiae, quod in arce Athenis sacratum fuisset, irritum per illos esse*, non de foedere sacrosancto, sed de foedere locorum, in quibus tabulae vel columnae foederis collocatae erant, sanctitate sacrato loquitur.

78) Liv. 10, 38, 9 (anno 458 u. c.) *tribunis plebis negotium datum est, ut plebeiscito iuberetur P. Sempronius praetor triumviros in ea loca* (Minturnas et Sinuessam) *colonis deducendis creare.* Liv. 32, 29, 3 *C. Atinius tribunus plebis tulit* (anno 557 u. c.), *ut quinque coloniae in oram maritimam deducerentur, duae ad ostia fluminum Vulturni Liternique, una Puteolos, una ad castrum Salerni. his Buxentum adiectum. trecenae familiae in singulas colonias iubebantur mitti.* Aliud exemplum fortasse est plebiscitum Baebium (Leg. agr. cap. 43 in C. I. L. vol. I, p. 82), de quo v. Röm. Alt. II³, p. 691. — De legibus colonicis a C. Sempronio Graccho et insequentis temporis tribunis latis constat.

79) Cic. de rep. 2, 3, 5. 2, 18, 33. Liv. 1, 33, 9. Fest. p. 197. Dion. 3, 44. Strab. 5, 3, 5. Polyb. 6, 2, 9. Serv. ad Verg. Aen. 6, 816.

80) Marquardt, Staatsverw. I, p. 38 sq. De coloniae Pyrgos deductae anno non constat. Undecim vetustissimarum coloniarum maritimarum una Aesium (Vell. 1, 14, 8) a Livio inter colonias de vacatione certantes non commemoratur.

81) Liv. 34, 53, 1 *exitu anni huius Q. Aelius Tubero tribunus plebis ex senatusconsulto tulit ad plebem, plebesque scivit. ut duae Latinae coloniae, una in Bruttios altera in Thurinum agrum, deducerentur.* 35, 40, 5 *eodem hoc anno Vibonem colonia deducta est ex senatusconsulto plebisque scito.*

82) Liv. 8, 16 *etsi belli pars cum Sidicinis restabat, tamen ut beneficio praevenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales retulerunt* (scil. consules);

colonia deducenda tribunicia iam anno 340 u. c.[83]) commemoratur non perlata illa quidem, sed ita rogata, ut iure rogatam esse negari non possit. Legibus autem colonicis sine dubio colonorum iura sanciebantur; quorum condicio cum similis esset plebeiorum extra pomerium in monte Aventino domicilia collocantium condicioni, simili quoque ratione iura eorum sancta esse probabile est, scilicet subsequente et a consulibus in comitiis centuriatis calatis perfecta legum colonicarum obtestatione et consecratione. Itaque hae leges legibus sacratis, quarum sanctiones obtestatione et consecratione legis sacratae erant, cum magna probabilitate adnumerari possunt. Alteri generi legum sacratarum eas adscribendas esse minus certe probabile est[84]). — Quod autem Ostiam coloniam, si quidem Anco Marcio regnante deducta est[85]), lege lata deductam esse negandum est, id Ciceronianae sacrosancti definitionis veritatem non magis infringit, quam sacrosancta foedera ante foedus Caudinum sine populi iussu icta (v. supra p. 15); sine dubio enim Cicero ipse Ostiam non aliter ac recentiores colonias deductam esse credidit. — Ceterum leges colonicas, quas quidem novimus, plebiscita fuisse neglegendum

factoque senatusconsulto, ut duo milia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniae deducendae agroque dividundo creaverunt. Sed praeter senatusconsultum de colonia Cales deducenda etiam legem latam esse colligitur ex Liv. 41, 8, 9 *lex sociis nominis Latini, qui stirpem ex sese domi relinquerent, dabat, ut cives Romani fierent.* Quam legem ad solas colonias latinas novas, quarum antiquissima erat Cales, referri posse demonstravi Röm. Alt. II³, p. 127.

83) Liv. 4, 49, 6 *temptatum ab L. Sextio tribuno plebis, ut rogationem ferret, qua Volas sicut Lavicos coloni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nullum plebiscitum nisi ex auctoritate senatus passuros se perferri ostenderunt, discussum est.*

84) Haec est Mommseni (ephem. epigr. III, p. 100) sententia, quam arripuit, quoniam totius populi iureiurando has leges sacratas esse non posse statim ipse intellexit, speciei autem legum obtestatione et consecratione sacratarum naturam omnino non perspexit.

85) Scriptores, quorum locos in adn. 79 citavi, *oppidum* Ostiam condidisse Ancum Marcium dicunt omnes praeter Ciceronem de rep. 2, 3, 5. 2, 18, 33, qui *coloniam* deduxisse regem narrat. Festus autem p. 197 oppidi conditi et coloniae deductae tempora distinguit: *Ostiam urbem ad exitum Tiberis in mare fluentis Ancus Martius rex condidisse et feminino appellasse vocabulo fertur. quod sive ad urbem, sive ad coloniam, quae postea condita est, refertur.*

non est, quia ea re definitionis Ciceronianae enuntiatio prima, quam frustra Herzogius impugnavit, confirmatur (v. supra p. 16).

Pontificum vero Romanorum sacrosancta militiae munerisque publici vacatio, quae etiam auguribus et decemviris sacrorum et regi sacrificulo et curionibus flaminibusque curialibus erat[86]), illis ita, ut tumultus Gallicus exciperetur, tertio decimo post invasionem Gallicam anno lege lata datam esse testatur Plutarchus[87]). Qua in lege cum sola exceptio nova fuisse videatur, sine dubio ex huius ipsius legis analogia sequitur, ut plena antea vacatione usi sint ex lege quadam vetustiore paullo post reges exactos lata. Duae autem hae leges, quas consulares fuisse probabile est, legibus eis, quarum sanctiones obtestatione et consecratione legis sacratae erant, iure adnumerari poterunt, quoniam propter plebisciti Icilii et plebiscitorum de coloniis civium Romanorum deducendis analogiam singulis civibus iura sacrosancta ita data esse, ut lex lata postea in comitiis centuriatis calatis obtestatione et consecratione sacraretur, probabile est.

Foedera denique aliter sacrosancta esse non potuisse, nisi populus

---

86) Cic. acad. pr. 2, 38, 121 *et cum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos!* Plut. Cam. 41 (v. adn. 87) *ἱερεῖς* dicit vacationem accepisse. De auguribus dubitari non potest, quoniam coloniae Genetivae auguribus data est lege Iulia (adn. 76). De decemviris sacrorum cf. Dion. 4, 62 *μετὰ δὲ τὴν ἐκβολὴν τῶν βασιλέων ἡ πόλις ἀναλαβοῦσα τὴν τῶν χρησμῶν προστασίαν ἄνδρας τε τοὺς ἐπιφανεστάτους ἀποδείκνυσιν αὐτῶν φύλακας, οἳ διὰ βίου ταύτην ἔχουσι τὴν ἐπιμέλειαν στρατειῶν ἀφειμένοι καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν πόλιν πραγματειῶν.* De rege sacrificulo cf. Dion. 4, 74 *ἵνα δὲ καὶ τοὔνομα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας πάτριον ὑπάρχον ἡμῖν καὶ σὺν οἰωνοῖς αἰσίοις θεῶν ἐπικυρωσάντων παρεληλυθὸς εἰς τὴν πόλιν αὐτῆς ἕνεκα τῆς ὁσίας φυλάττηται, ἱερῶν ἀποδεικνύσθω τις βασιλεὺς ὁ τὴν τιμὴν ταύτην ἕξων διὰ βίου πάσης ἀπολελυμένος πολεμικῆς καὶ πολιτικῆς ἀσχολίας.* 5, 1 *τοὺς ἱεροφάντας τε καὶ οἰωνομάντεις ἐκέλευσαν ἀποδεῖξαι τὸν ἐπιτηδειότατον τῶν πρεσβυτέρων, ὃς οὐδενὸς ἤμελλεν ἕξειν ἑτέρου πλὴν τῶν περὶ τὰ θεῖα σεβασμῶν τὴν προστασίαν ἁπάσης λειτουργίας πολεμικῆς καὶ πολιτικῆς ἀφειμένος ἱερῶν καλούμενος βασιλεύς.* De curionibus et flaminibus curialibus, qui militiae vacationem propter aetatem habebant, cf. Dion. 2, 21 *τούτους δὲ οὐκ εἰς ὡρισμένον τινὰ χρόνον τὰς τιμὰς ἔταξεν ἔχειν, ἀλλὰ διὰ παντὸς τοῦ βίου στρατειῶν μὲν ἀπολελυμένους διὰ τὴν ἡλικίαν, τῶν δὲ κατὰ τὴν πόλιν ὀχληρῶν διὰ τὸν νόμον.*

87) In vita Camilli 41 *οὕτω δ' οὖν ὁ φόβος ἦν ἰσχυρὸς ὥστε θέσθαι νόμον ἀφεῖσθαι τοὺς ἱερεῖς στρατείας, χωρὶς ἂν μὴ Γαλατικὸς ᾖ πόλεμος.* Italicum tumultum in hac lege cum Gallico coniungendum esse iure dixit Mommsenus (ephem. epigr. III, p. 100).

plebesve lege plebeive scito ea sanxisset, cum ipsius Ciceronis de foedere Gaditano in oratione pro Balbo 13, 30 sqq. disputatione constet, ex ea ipsa disputatione necessario colligitur eiusmodi leges et plebiscita de foederibus saepius esse rogata et perlata, ut testimoniis de singulis foederibus sacrosanctis vel populi iussu vel plebiscito ictis, quae propter brevitatem, qua fontes in commemorandis foederibus plerumque utuntur, vix inveniuntur (v. adn. 39 et 77), facile carere possimus[88]). Legum autem illarum et plebiscitorum sanctiones ita sacratas esse, ut ipsa foedera, quae secundum leges illas icerentur, iureiurando, eoque sanctissimo illo, cui sacramento nomen est (v. supra p. 22), iure fetiali vel a patre patrato vel ab ipso imperatore populi Romani nomine confirmarentur, per se patet. Nam iureiurando quidem omnia foedera icta sunt, sed cum non omnis iurisiurandi eadem vis esset[89]), ea sola foedera, quae sacramento, h. e. obtestatione deorum et execratione capitis iurantis, icta sunt[90]),

88) Ut paucis exemplis defungar, constat cum Lucanis anno 454 u. c. (cf. Liv. 10, 21, 2), cum Hierone anno 491 u. c., cum Viriatho anno 613 u. c. foedera icta esse populi iussu, siquidem scriptores in eis foederibus commemorandis vocabulo δῆμος utuntur (Dion. 17, 1 Kiessl. Polyb. 1, 17. App. Iber. 69); constat porro latinas colonias ex senatusconsultis et plebiscitis deductas esse (adn. 81), ideoque etiam foedera ipsa cum coloniis latinis icta plebiscitis de colonia deducenda latis sancta esse videntur: sed num haec foedera, in quibus de populi iussu aut plebiscito constat, sacrosancta fuerint, non constat.

89) Cf. Mommsen, Staatsr. I², p. 238 sq.

90) Ea dico, in quibus fetiales eo precationis carmine usi sunt, in quo capitis execratio inerat, quale est illud, quod Livius in narrando foedere Albano servavit 1, 24, 6 *pater patratus ad iusiurandum patrandum id est sanciendum fit foedus, multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est referre, peragit. legibus* (scil. foederis) *deinde recitatis „audi“ inquit „Iupiter, audi pater patrate populi Albani, audi tu, populus Albanus; ut illa palam prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo, utque ea hic hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. si prior defexit publico consilio dolo malo, tum tu ille Diespiter populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic hodie feriam, tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.“ id ubi dixit, porcum saxo silice percussit.* Cf. Liv. 9, 5, 3 (in disputatione de quaestione utrum sponsio an foedus pax Caudina fuerit): *quid enim aut sponsoribus in foedere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur, per quem populum fiat, quo minus legibus dictis stetur, ut eum ita Iuppiter feriat, quemadmodum a fetialibus porcus feriatur.* — Detestationem huius iurisiurandi eandem vim habuisse, ac si dictum esset: *tum Diti patri populus Romanus sacer esto* negari non potest; nam ipsa illa forma *sacer esto* noxius ultioni certi alicuius dei traditur (adn. 34). Ceterum iurisiurandi per

sacrosancta[91]) fuerunt, si vera sunt, quae supra (p. 21 sqq.) de verborum *obtestatione et consecratione legis* interpretatione exposui. Itaque leges et plebiscita de foederibus ei speciei legum sacratarum, quarum sanctiones obtestatione et consecratione legis sacratae sunt, adnumeranda esse apparet.

Duas autem species sanctionum sacrandarum, quarum diversitatem exposuimus quarumque exempla enumeravimus, particulis *aut-aut* distinxit Cicero, quocum concinit, quod in interrogatione deinceps sequente particulis *utrum-an* usus est. Hinc sequitur ex Ciceronis sententia non coniunctas fuisse duas illas rationes, quas Herzogius Ciceronem erroris insimulans semper coniunctas fuisse (l. c. p. 145. 149) statuit, sed disiunctas, idque verum esse cum ex natura utriusque speciei sequitur, tum enumeratione legum sacratarum utriusque speciei satis demonstratum est.

Absolvimus iam definitionis Ciceronianae interpretationem, quacum optime vulgatam legis Valeriae Horatiae interpretationem (v. supra p. 8), nullo modo eam iurisconsultorum eius legis interpretationem, quam Mommsenus sequitur, conciliari posse apparet. Ciceronis autem sacrosancti definitionem prorsus eis, quae de legibus sacratis et de sacrosanctis rebus et personis certo sciri aut probabiliter conici possunt, accommodatam esse vidimus; hoc unum concedendum nobis erat, errasse Ciceronem, quatenus etiam ea, quae legibus regiis sacrosancta fuerunt, et foedera sacrosancta, quae ante foedus Caudinum icta sunt, populi iussu plebeive scito sacrosancta facta esse secundum suae aetatis opinionem communem arbitratus est (v. supra p. 14 sq.); unde sequitur errare potuisse Ciceronem etiam in ea re, quod tribuniciam potestatem lege lata sacrosanctam fuisse credidit (p. 14). Ex Ciceronis autem definitione omnia sacrosancta, quippe quae omnia *lege* sancta essent, *legitima* fuisse luce clarius est; *legitima* igitur sine dubio etiam ea sacrosancta fuerunt, quae non lege lata sacrosancta

---

Iovem lapidem patrati non semper eandem vim fuisse demonstrant Polyb. 3. 25. Fest. ep. p. 115. Plut. Sull. 10.

91) Ipsum foedus Caudinum sine dubio sacrosanctum fuit, quamquam fetiales non adfuerant, sed ipse imperator iusiurandum patraverat. Erat enim *foedus summae religionis* teste Cicerone de inv. 2, 30, 92. Cf. Mommsen, Staatsr. I², p. 239, adn. 1.

facta sunt. Quae etiamsi non lege lata, sed alia ratione sacrosancta facta sint, nihilo tamen minus *legitima* fuisse et dici potuisse negandum non est. An dubitabimus, num *legitima* fuerint ea, quae *legibus* regiis nitebantur, et ea, quae foederum sacrosanctorum ante foedus Caudinum ictorum[92]) *legibus*[93]) sacrosancta constituta erant? Itaque prorsus arbitrarium est, quod Mommsenus unam tribuniciam potestatem sacrosanctam *non legitimam* fuisse, quin etiam *non legitimam* eius potestatis naturam *sacrosanctae potestatis* appellatione dissimulatam et obscuratam esse contendit.

Negari igitur non potest cum Ciceronis sacrosancti definitione multo facilius conciliari meam de tribuniciae potestatis sacrosanctae natura eiusque origine sententiam, quam Mommseni. Sed cum de hac ipsa re controversia sit, utrum Ciceronis definitioni an legis Valeriae Horatiae interpretationi ei, quam Mommsenus sequitur, in hac quaestione disceptanda maior auctoritas tribuenda sit, necesse erit, quamquam, cur Ciceronianam definitionem praeferendam esse putaremus, iam supra argumento ex diversitate occasionis, quae definitionis et interpretationis illius proponendae

92) Sacrosancta sine dubio fuerunt foedus Romulo regnante inter Ramnes et Tities ictum (Fest. s. vv. Quirites et Quirinalia et Quirinalis p. 254. Cic. de rep. 2, 7, 13 sq. pro Balb. 13, 31. Liv. 1, 13, 4. Dion. 2, 46. Plut. Rom. 19. Serv. ad Verg. Aen. 7, 709), foedus Tullo Hostilio regnante inter populum Romanum et Albanum ictum (Liv. 1, 24, 3. Dion. 3, 13), foedus Servio Tullio regnante cum Latinis ictum, cuius lex in templo Dianae in monte Aventino servata erat (Dion. 4, 26), foedus Tarquinio Superbo regnante cum Gabinis ictum, quod in templo Semonis Sanci Augusti temporibus legi poterat (Dion. 4, 58. Fest. ep. p. 56), foedus a Sp. Cassio Vecellino anno 260 u. c. cum Latinis ictum (Liv. 2, 33, 4—9. Dion. 6, 95), quod Cicero *nuper columna ahenea post rostra incisum et inscriptum fuisse* meminit (Cic. pro Balb. 23, 53), foedus denique Ardeatinum anno 310 u. c. renovatum (Liv. 4, 7, 10), quod C. Licinius Macer ipse oculis suis vidisse videtur (Liv. 4, 7, 12). Praeterea etsi non omnia, tamen multa eorum foederum, quae ante foedus Caudinum icta sunt (cf. Liv. 6, 1, 10), sacrosancta fuisse videntur, quamquam certa de singulis foederibus testimonia desunt. Cf. tamen de foedere cum Laurentibus 414 u. c. renovato Liv. 8, 11, 15, de foedere cum Tiburtibus anno 416 u. c. renovato (Liv. 8, 14, 9) Ciceronis in oratione pro Balbo 23, 53 disputationem.

93) Liv. 1, 24, 3 *priusquam dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus ut* cet. *foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia fiunt.* 1, 24, 7 *legibus deinde recitatis, audi, inquit,* cet. *illis legibus populus Romanus prior non deficiet.* 9, 5, 3 *per quem populum fiat, quo minus legibus dictis stetur.*

ansam dedit, petito usi exposuimus (p. 5 sqq.), cetera argumenta, quae in utramque partem prolata sunt aut proferri possunt, accuratissime examinare. Quam rem ita instituam, ut simul Herzogii sententiae rationem habeam, quam probari non posse singulis quibusdam argumentis ex interpretatione definitionis Ciceronianae petitis iam significavi (v. p. 16. 31).

Iureiurando plebis seditiosae tribuniciam potestatem sacrosanctam fuisse Mommsenus (l. c. p. 276, adn. 2) non solum interpretatione illa legis Valeriae Horatiae (v. supra p. 6), quam admodum suspectam esse demonstravimus, et Verrii Flacci (apud Festum) *sacrosancti* definitione (supra p. 5), qua duas legis Valeriae Horatiae interpretationes temere contaminatas esse vidimus (supra p. 8), sed etiam eis veterum scriptorum locis probare studet, qui aut legem sacratam iuratae plebis scitum fuisse disertis verbis pronuntiant[94]), aut legem sacratam de tribunicia potestate in monte sacro latam esse testantur[95]), aut religione vel caerimoniis[96]) aut et lege et iureiurando[97]) aut simpliciter iureiurando[98]) tribunos sacrosanctos fuisse dicunt.

---

94) Fest. s. v. sacratae leges p. 318 *sunt, qui esse dicant, quas plebs iurata in monte sacro sciverit.* Zonarae loco 7, 15 *συνέθεντο ἐπαρήγειν ἀλλήλοις, ἄν τις τι ἀδικοῖτο, καὶ ὅρκους ἐπὶ τούτῳ ὑπέσχον* Mommsenus ipse uti noluit. Dionysii autem loco 6, 89 iniuria Mommsenus utitur, quia et foedus ictum narravit Dionysius et rogationem tribuniciam ab *omnibus* civibus iureiurando confirmatam dixit (cf. 6, 84. 7, 40. 11, 55), id quod neque in monte sacro neque tribunis plebis praesidibus factum esse potest.

95) Fest. s. v. sacer mons p. 318 *nam lege tribunicia prima cavetur „si quis eum, qui eo plebiscito sacer sit, occiderit, parricida ne sit."* Quem locum non recte interpretatus est Mommsen I^2, p. 146, adn. 1. II^2, p. 277, adn. p. 278, adn. 1. p. 294, adn. 4. Cf. supra adn. 44. Ceterum verba: *si quis ... ne sit* ex ipsa lege tribunicia prima (Icilia) petita esse nulla causa est cur statuamus. — Liv. 2, 33, 3 *sunt qui duos tantum in sacro monte creatos tribunos esse dicant ibique sacratam legem latam.* Ubi Pisonis sententia refertur, cf. Liv. 2, 58, 1.

96) Liv. 3, 55, 6. 7 (v. supra p. 6).

97) Appianus de causa tribunorum Marulli et Caesetii locutus bell. civ. 2, 108 *ἥ τε τῶν δημάρχων ἀρχὴ ἱερὰ καὶ ἄσυλος ἦν ἐκ νόμων καὶ ὅρκου παλαιοῦ.* 2, 138 *καὶ ὁ μὲν νόμος ὁ τῶν προγόνων καὶ ὁ ὅρκος οὐδ᾽ ἐπάγεσθαι δίκην ἔτι οὖσι δημάρχοις ἐπιτρέπουσιν.* Qui loci vel ideo nihil probant, quod nulla causa est, cur eos ad legem sacratam anni 260 u. c. potius quam ad renovatam anno 305 u. c. potestatem referamus, quam iureiurando plebis eo anno renovatam esse certam ob causam (supra p. 8 sq.) negavimus. Ceterum quod idem App. 4, 17 habet: *ἱερὰ δ᾽ ἐστὶν ἡ ἀρχὴ καὶ ἄσυλος*

Sed horum locorum ei, quos tertio et quarto et quinto loco posui, omnino nihil disceptant, cum hoc ipsum quaeratur, utrum religio et iusiurandum ad plebis seditiosae iusiurandum, an ad obtestationem et consecrationem vel legis vel foederis referenda sint[99]. Ceterorum autem locorum trium auctoritas minima est, quoniam auctor sententiae in duobus Festi locis declaratae aeque atque auctor definitionis Verrianae ab ipsa illa legis Valeriae Horatiae interpretatione suspecta manifesto pendet, Liviani autem loci auctor, Piso, ea, quae de creatione tribunorum et de lege sacrata tradita erant, ipse falso interpretatus esse videtur tribunis in seditione creatis duobus cum tribunis legitimis ex lege sacrata creatis, qui numero quinque erant, confusis[100].

Ceterum obstrinxisse se plebem in monte sacro iureiurando, quo singuli plebeii obtestatione deorum et capitis execratione iuraverunt, se ultores fore, si quis tribunos a se in seditione creatos violaturus esset, non nego, cum exemplum eiusmodi iurisiurandi alterum apud Romanos[101]

ἐκ τῶν νόμων, iureiurando omnino non commemorato, ad leges sacratas referendum est, sicuti Dionysius quoque 7, 22 in oratione Coriolani solum *νόμον* commemorans (cf. etiam 7, 35) *τοὺς ἱεροὺς νόμους* (10, 32. 42) significat.

98) De Caesare causam belli civilis praetexente dicit Dion. 8, 87 (quo loco Mommsenus II², p. 292, adn. 4 utitur): *ὡς ἀρχῇ δήμου παναγεῖ τὸ κράτος ἀφαιρεθείσῃ παρὰ τοὺς ὅρκους τῶν προγόνων αὐτὸς ὁσίως καὶ σὺν δίκῃ βοηθῶν.* Quod autem Mommsenus iurisiurandi causa etiam locum Cic. de off. 3, 31, 111 affert, de eo loco iam dixi adn. 56.

99) Causam cur verba *religio* et *caerimoniae* in Livii loco ad iusiurandum plebis referri non possint, iam supra p. 8 sq. exposui.

100) Piso, quem Liv. 2, 58, 1 nominat, sine dubio fons est Diodori 11, 68. Cicero autem de rep. 2, 34, 59 et Cornel. 1, 24 non de legitimo tribunorum numero, sed de duobus per seditionem creatis tribunis loquitur. Legitimum numerum ab initio quinque tribunorum fuisse vulgatae traditioni (Liv. 2, 33, 2. Dion. 6, 89. Ascon. p. 68 Kiessl. Zonar. 7, 15) credere licet.

101) De iureiurando, quo post reges exactos a Bruto adactus populus esse dicitur Liv. 2, 1, 9 *Brutus ... omnium primum avidum novae libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, iureiurando adegit neminem Romae passuros regnare.* Dion. 5, 1 *καὶ ὅρκια τεμόντες αὐτοί τε πρῶτον στάντες ἐπὶ τῶν τομίων ὤμοσαν καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας ἔπεισαν ὀμόσαι, μὴ κατάξειν ἀπὸ τῆς φυγῆς βασιλέα Ταρκύνιον μήτε τοὺς παῖδας αὐτοῦ μήτε τοὺς ἐξ ἐκείνων γενησομένους, βασιλέα τε τῆς Ῥωμαίων πόλεως μηκέτι καταστήσειν μηθένα μηδὲ τοῖς καθιστάναι βουλομένοις ἐπιτρέψειν. ταῦτα μὲν περὶ ἑαυτῶν τε καὶ τῶν τέκνων καὶ τοῦ μεθ' ἑαυτοὺς*

et plura apud populos Italicos[102]) inveniantur. Sed sacrosanctum fuit eiusmodi iureiurando nihil aliud, nisi mutua fides iurantium. Neque legis perpetuae vices sustinuit iusiurandum eiusmodi; nam aut iurisiurandi vis irrita erat, si iurantes non assecuti sunt id, ad quod assequendum iureiurando se obstrinxerant, aut effectus iurisiurandi consummatus erat, simulac iurantes id assecuti sunt; nec profecto quod Caesaris interfectores iurisiurandi anni 245 u. c. causa sibi Caesarem interficiendum fuisse dictitabant[103]), eam vim habet, quasi iusiurandum illud vetustissimum legis perpetuae vices in animis Romanorum sustinuisset. Neque omnino verum est tale iusiurandum umquam legem sacratam esse dictam; lex enim sacrata, qua Aequi et Volsci, Etrusci, Samnites, Ligures dilectum in periculosissimis bellis habuisse dicuntur[104]), non erat ipsum illud sacra-

---

γένους ὤμοσαν. 11, 41 *καὶ τὸ λοιπὸν ἀπεῖπαν μηδένα Ῥωμαίων ἄρχειν διὰ βίον τὴν ἀνυπεύθονον ἀρχὴν, αὐτοί τε τοὺς μεγίστους ὀμόσαντες ὅρκους καὶ κατὰ τῶν ἐγγόνων ἀράς, ἐάν τι παρὰ ταῦτα ποιῶσι, καταρασάμενοι.* Cf. Plut. Popl. 2. Appian. de reg. 11.

102) Luculentissimum exemplum est sacramentum nobilium Samnitium apud Liv. 10, 38, 10 *iurare cogebant diro quodam carmine in execrationem capitis familiaeque composito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent, et si aut ipse ex acie fugisset aut si quem fugientem vidisset non extemplo occidisset... primoribus Samnitibus ea detestatione obstrictis decem nominati sunt ab imperatore: eis dictum, ut vir virum legerent, donec sedecim milium numerum confecissent.* Cf. supra adn. 52 et 61. Cetera exempla v. in adn. 104. Etiam Romani simili sacramento nonnumquam usi esse videntur; cf. Tac. hist. 1, 18 (Galba) *apud frequentem militum contionem... adoptari a se Pisonem more divi Augusti et exemplo militari, quo vir virum legeret, pronuntiat.* Sacramenti autem militaris, quod vulgo dicitur (Liv. 22, 38, 2), alia vis fuit, quamquam sine dubio ita verbis conceptum erat, ut obtestatione et capitis execratione milites se obligarent (Röm. Alt. I³, p. 530; cf. Huschke, die Multa und das Sacramentum p. 368 sqq.), et militia eo ipso sacramento *sacrata* (non sacrosancta) esse videbatur (Liv. 8, 34, 10; cf. *sacrata* nobilitas 10, 38, 12). Neque magis comparari potest iusiurandum Acarnanum, de quibus Livius 26, 25, 11 *ab quindecim ad LX annos coniurant, nisi victores se non redituros; qui victus acie excessisset, eum ne quis urbe tecto mensa lare reciperet.*

103) Appian. bell. civil. 2, 119. 4, 91.

104) Liv. 4, 26, 3 *lege sacrata, quae maxime apud eos* (Aequos et Volscos) *vis cogendae militiae erat, dilectu habito, utrinque valido exercitu profecti in Algidum convenere.* 9, 39, 5 *et ad Vadimonis lacum Etrusci lege sacrata coacto exercitu, cum vir virum legisset, quantis numquam alias ante simul copiis simul animis dimicarunt.* 36, 38, 1 *sub idem fere tempus Ligures lege sacrata coacto*

mentum, quo milites se obstrinxerunt, sed lex de ratione, qua periculosissimis temporibus dilectus habendus esset, vetustíssima, distinguenda illa quidem a lege nova de dilectu habendo, quam Livius a Samnitibus anno 461 u. c. observatam esse dicit (supra p. 20)[105].

Plebis igitur iureiurando, ut largiar, quod salva mea sententia largiri possum, non sacrosancti, sed *quasi sacrosancti* erant tribuni plebis in seditione creati usque ad id tempus, quo aut lege (id quod Herzogius voluit), aut foedere legitimi et vere sacrosancti plebis Romanae magistratus facti sunt. Neque enim quod Caesar in sacrosancta tribunicia potestate laesa iusiurandum laesum pressit (adn. 98), aut quod in tribunorum Marulli et Caesetii causa Caesari non solum lex laesa sed etiam iusiurandum laesum crimini versum est (adn. 97), etiamsi concederemus haec ad plebis iusiurandum referenda esse, id quod concedendum non est, maiorem id vim haberet, quam Caesaris interfectorum iurisiurandi de regno abolendo interpretatio. Immo sicut huius iurisiurandi vis evanuit, simulatque lex Valeria de sacrando cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, lata est, ita plebis iurisiurandi vis evanuit, simulac tribunorum plebis potestas vel lege vel foedere vere sacrosancta facta est.

Lege autem dictatoria M'. Valerii Maximi, qua plebis seditiosae iusiurandum quasi ad iuris publici normam redactum esset, eam sacrosanctam factam esse Herzogio (l. c. p. 146 sqq.)[106] concedere non possum. Nam quod in

---

exercitu nocte improviso castra Q. Minucii proconsulis adgressi sunt. Plin. nat. hist. 34, 7, 43 *fecit et Carvilius Iovem, qui est in Capitolio, victis Samnitibus sacrata lege pugnantibus e pectoralibus eorum ocreisque et galeis.* Quae verba ad idem bellum spectant, de quo Liv. 10, 38 loquitur.

105) Cf. adn. 52. Vetustior illa lex de dilectu habendo eiusdem nimirum temporis est, quo ritus sacramenti vetustus (Liv. 10, 38, 2) institutus est, de quo Liv. 10, 38, 6 *ex libro vetere linteo lecto sacrificatum sacerdote Ovio Paccio quodam, homine magno natu, qui se id sacrum petere adfirmabat ex vetusta Samnitium religione, qua quondam usi maiores eorum fuissent, cum adimendae Etruscis Capuae clandestinum cepissent consilium.* — Herzogius l. c. p. 146. 148 legem sacratam, quae in his locis dicitur, de edicto magistratuum falso intellexit.

106) Sententiam suam tenet Herzogius in commentatione: Ueber die Glaubwürdigkeit der aus der römischen Republik bis zum Jahre 387 d. St. überlieferten Gesetze. Tübingen 1881. p. 11.

elogio (C. I. L. vol. I, p. 284) ille *plebem de sacro monte deduxisse, gratiam cum patribus reconciliasse* dicitur, id non sufficit ad legem Valeriam coniectura supplendam. Deinde analogia legis sacratae militaris anni 412 u. c., qua Herzogius nititur, nulla est, quia de antecedente seditiosorum militum iureiurando et de ratione, qua sacrata fuerit illa lex, omnino nihil constat (supra p. 19). Ex nova autem lege sacrata Samnitium (supra p. 20) analogia Herzogio omnino petenda non erat, quoniam ratio, quae inter legem illam sacratam de dilectu habendo et sacramentum militum subsequens intercedit, prorsus alia est atque ea, quae inter iusiurandum plebis antecedens et legem subsequentem intercederet, futura esset. Legis porro sacratae Samnitium aliorumque populorum Italicorum vetustissimae (supra p. 35) analogia rursus nulla est, quoniam omnino non constat, qua sacrandi ratione illa sacrata fuerit, et magno temporis spatio a dilectu posterioribus temporibus habito, in quo sacramento vetusto adigebantur milites (adn. 102), seiuncta est. Legis autem consularis anni 298 u. c., qua plebiscitum Icilium de Aventino confirmatum esse opinatur Herzogius, analogia ideo nihil valet, quod neque de antecedente plebis iureiurando quicquam notum est, neque omnino a consulibus illis lex lata est (supra p. 23 sqq.). Legis denique Valeriae Horatiae de tribunicia potestate analogia ita tantummodo aliquid valeret, si constaret caerimonias, quas Livius 3, 55, 7 a consulibus renovatas esse dixit, referendas esse aut ad iusiurandum plebis, qua de re secus statuendum esse ostendimus (supra p. 9), aut ad obtestationem legis, quae Herzogii sententia est (l. c. p. 145 et 147), qua de re aliter iudicandum esse mox videbimus. Analoga quidem esset rationi, quam Herzogius excogitavit, lex Valeria de sacrando cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, anno 245 u. c. lata, quippe quam ita interpretari liceret, quasi iusiurandum antecedens (adn. 101) ad iuris publici normam ea lege redactum esset; sed ne huius quidem legis analogia plena est, quippe quam poenae genere sacratam fuisse constet (supra p. 17); unius autem huius legis analogia certe non sufficeret ad legem dictatoriam anno 260 u. c. latam coniectura supplendam, praesertim cum Herzogio, ut suam sententiam,

qua omnes leges sacratas consulares fuisse et in omnibus legibus sacratis obtestationem et poenam semper et necessario coniunctas fuisse censet, omnino proponere posset, Ciceronis sacrosancti definitionem duplici errore laborare statuendum fuerit; falsam enim esse et eo nomine, quod Cicero duas sanctionum sacratarum rationes particulis *aut-aut* et *utrum-an* distinxisset (supra p. 31), et eo nomine, quod plebiscitis quoque sacrosancta constitui dixisset (supra p. 16), statuit. Quae cum ita sint, et Herzogii sententiam reiciendam puto, et, quod ipse adhuc (Röm. Alt. I³, p. 591) tribuniciam potestatem anno 260 u. c. non solum foedere inter patres et plebem icto, sed etiam lege consulari postea lata sacrosanctam factam esse concessi, nunc improbo.

Foedere autem inter patres et plebem icto sacrosanctos tribunos fuisse Livius 4, 6, 7 disertis verbis testatur his: *C. Claudi sententia consules armabat in tribunos; Quinctiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos foedere icto cum plebe sacrosanctos accepissent.* Cuius loci vim frustra Mommsenus (II², p. 277 adn.) infringere studet, cum dicit *posse* haec verba etiam metaphorice intellegi. Concedendum quidem est auctoritatem Livii ex eius auctoris, quem eo loco sequitur, auctoritate pendere; sed etiam eum auctorem, quem in narratione de secessione secutus est — qui non erat Piso —, foedus ictum esse non negaverat, immo, si non dixerat, significaverat certe, ut docent verba Livii 2, 33, 1 *agi deinde de concordia coeptum, concessumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset, neve cui patrum capere eum magistratum liceret.* Eademque foederis significatio inest etiam in verbis Ciceronis de leg. 3, 10, 24 *sed tu sapientiam maiorum in illo vide: concessa plebei ista a patribus potestate arma ceciderunt, restricta seditio est,* et in verbis Dionis fr. 17, 9 (= Zon. 7, 14) *οἱ δὲ βουλευταὶ . . . διεκηρυκεύσαντο αὐτοῖς πάνθ᾽ ὅσα καθ᾽ ἡδονὴν ἤλπιζον ἔσεσθαι προτείνοντες.* Omnino autem in vetustioribus annalibus foederis icti memoriam servatam esse ex Dionysii narratione elucet, qui habet 6, 89 *τῇ δὲ ἑξῆς ἡμέρᾳ παρῆσαν μὲν οἱ περὶ τὸν Βροῦτον* (scil. reversi ex Urbe) *πεποιημένοι* (scil. in Urbe) *τὰς*

πρὸς τὴν βουλὴν συνθήκας διὰ τῶν εἰρηνοδικῶν, οὓς καλοῦσι Ῥωμαῖοι φητιάλεις. Qui etsi diversis annalium narrationibus male contaminatis post foedus ictum in sacro monte a Bruto plebiscitum de tribunicia potestate esse factum, idque plebiscitum postea ab *omnibus* civibus iureiurando esse confirmatum narrat (adn. 94), foedus tamen ictum esse non coniecit male intellecto fonte suo (quae Mommseni sententia est), sed sine dubio perspicuam foederis mentionem in fontibus suis invenerat. De fetialibus autem adhibitis narratio in suspicionem vocanda non est; nam etsi plebi fetiales non erant, fetiali tamen iure et adhibitis populi Romani fetialibus [107]) foedus ita ici poterat, ut populi nomine consules et plebis nomine tribuni plebis foedus iureiurando ipsi confirmarent [108]). Nam in hac re errasse Dionysium Mommseno concedo [109]), quod *omnes* cives iurasse narravit; iusiurandum enim, quod populi et plebis nomine iuratum est, quo omnes obligati sunt, iusiurandum fuisse opinatus est tale, quo singuli omnes cives adigerentur, qualis iurisiurandi exemplum in narratione de iureiurando populi anno 245 u. c. iurato ipse 5, 1 exposuerat (adn. 101). Non magni momenti, attamen non spernendum est, quod Dionysius de foedere icto multis aliis locis sibi constat [110]). Maioris autem momenti est, quod ea, quae de ipsa iurisiurandi forma tradidit, non cum forma sacramenti eorum, qui inter se coniurant (adn. 61. 102), sed cum forma eius sacramenti,

---

107) Fetialium adhibitorum vestigium etiam in ea re cerni potest, quod Dio fr. 17, 9 verbo *διεκηρυκεύσαντο* utitur, et quod Liv. 2, 32, 8 Agrippam Menenium *oratorem* dicit. Cf. Cic. de leg. 2, 9, 21. Varro apud Non. p. 529 M.

108) Cf. quae Mommsenus, Staatsr. I², p. 239 et adn. 1 de ratione inter imperatorem et fetialem intercedente recte exposuit.

109) Retracto igitur, quae de omnium iureiurando Röm. Alt. I³, p. 591 dixi.

110) Dion. 6, 84 *πίστις ... ἣν οὐδεὶς πώποτε ἀναιρήσει χρόνος, ἡ δι' ὅρκων καὶ σπονδῶν ἐγγυητὰς θεοὺς ποιουμένη τῶν συμβάσεων.* 7, 23 *τὰς ὁμολογίας.* 7. 43 *θεοὺς μὲν γὰρ ἐγγυητὰς ἐδώκατε τῶν ὁμολογιῶν πολλὰ καὶ δεινὰ ἐπαρασάμενοι τοῖς παραβᾶσι τὰς συνθήκας.* 7, 44 *τὰς γὰρ ὑπὲρ τῆς ὁμονοίας τῇ βουλῇ ἀκινήτους ὁμολογίας.* ibid. *τὰς τῆς βουλῆς σπονδὰς λύειν ἀξιῶν.* 7, 46 *ὅρκους παραβαίνειν, δεξιὰς παρασπονδεῖν, ὁμολογίας ἀναιρεῖν.* 7, 50 *παρὰ τὰς ὑμετέρας συνθήκας.* 9, 46 *τούς τε ὅρκους διεξῄει καὶ τὰς συνθήκας τὰς ἐπὶ τῇ καθόδῳ γενομένας ἀνεκαλεῖτο.* 10, 35 *ἐπειδὴ τὰς συνθήκας ἔλυσαν ἐκεῖνοι τὰς γενομένας αὐτοῖς πρὸς τὸν δῆμον.* 11, 55 *θεοὺς καὶ δαίμονας ἐγγυητὰς ποιησάμενοι τῶν ὁμολογιῶν.*

quod obtestatione et capitis execratione fit (supra p. 21 sqq. et adn. 90), concinunt. Precationis enim formulam hanc fuisse dicit 6, 89 *ἀρά τε τῷ ὅρκῳ προσετέθη, τοῖς μὲν ἐμπεδοῦσι τοὺς θεοὺς τοὺς οὐρανίους ἵλεως εἶναι καὶ δαίμονας τοὺς καταχθονίους, τοῖς δὲ παραβαίνουσιν ἐναντία καὶ τὰ παρὰ θεῶν γίνεσθαι καὶ τὰ παρὰ δαιμόνων ὡς ἄγει τῷ μεγίστῳ ἐνόχοις.* Quae autem *τἀναντία* sint, dicit 7, 50 *καὶ στάντες ἐπὶ τῶν τομίων κατ' ἐξωλείας ἑαυτῶν τε καὶ τῶν ἀπογόνων ὠμόσατε.* Etiam magis perspicua obtestationis et consecrationis foederis significatio est 11, 55 *δημάρχων . . . οὓς ἱεροὺς εἶναι καί παναγεῖς ἐψηφίσαντο οἱ πατέρες ἡμῶν θεοὺς καὶ δαίμονας ἐγγυητὰς ποιησάμενοι τῶν ὁμολογιῶν καὶ τοὺς μεγίστους ὅρκους κατ' ἐξωλείας αὑτῶν τε καὶ τῶν ἐγγόνων, ἐάν τι παραβαίνωσι τῶν συγκειμένων, κατομοσάμενοι* [111]). Foedus igitur inter patres et plebem ita ictum, ut et populi et plebis nomine obtestatione et execratione capitis confirmaretur, sine dubio non minus sacrosanctum fuit, quam foedera cum Gabinis et Latinis icta. Itaque nulla iuris publici ratio obstat, quominus tribunos eo foedere sacrosanctos fuisse statuamus. Iam vero nemo negabit verba Livii 3, 55, 6 *relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis* multo maiore iure ad foederis anno 305 u. c. renovati caerimonias referri [112]), quam vel ad iusiurandum plebis seditiosae, quae Mommseni, vel ad obtestationem legis, quae Herzogii (l. c. p. 145) sententia est, *religionemque,* qua Livius 3, 55, 7 tribunos inviolatos esse dicit, foederis religionem esse, non illius iurisiurandi plebis seditiosae, quod Mommsenus eo anno renovatum esse vult, quamquam consules eas caerimonias perfecerunt, non tribuni plebis (supra p. 8 sq.) [113]).

111) Cf. Dion. 6, 84. 7, 43 in adn. 110.

112) Concordat igitur Livii de tribunis plebis *cum religione tum lege* inviolatis factis narratio cum Ciceronis sacrosancti definitione, quatenus in ea obtestatio (non legis quidem sed foederis) et lex poena divina sancta prorsus separatae sunt; concordat igitur cum ea aliter atque Herzogius (l. c. p. 145) opinatur (v. supra p. 8), qui duas sanctionum sacrandarum rationes a Cicerone distinctas cum in omnibus aliis legibus sacratis, tum in tribunicia potestate restituenda coniunctas fuisse existimat (l. c. p. 149).

113) Qua pertinacia Mommsenus suum de sacrosancta potestate tribunicia *non legitima* dogma obtinere studeat, inde clarissime perspicitur, quod ne argutissimam quidem Tiberii Gracchi argumentationem sprevit, qua ille in defensione abrogatae M.

Finem disputandi facere possem, nisi duo argumenta ex iure publico Romanorum petita refutanda essent, quorum altero Herzogius, altero Mommsenus meam sententiam impugnavit.

Atque Herzogius quidem (l. c. p. 148) *legem sacratam* foedus dici potuisse negat, quoniam notiones *legis* et *foederis* prorsus diversae sint. Diversas esse illas notiones a me non negari per se patet, quin etiam largior omnino non potuisse foedus legem dici ex ea Ateii Capitonis definitione, qua lex generale iussum populi esse dicitur[114]). Sed primae secessionis tempore vocabuli *legis* notio nondum angustis his finibus circumscripta erat, ut *legum* regiarum appellatio demonstrat; itaque, cum omnia foedera *legibus dictis* (h. e. condicionibus foederis in certorum verborum formulam conceptis) icerentur (v. adn. 93), *leges sacratae* foederis sacrosancti leges sine dubio nominari poterant, easque ita nominatas esse ea re confirmatur, quod, etiamsi de sola ea lege sermo est, qua sacrosanctam potestatem niti Herzogius putat, *leges sacratae* plerumque dicuntur[115]). Quod autem Cicero de off. 3, 31, 111 dicit: *id indicant leges in duodecim tabulis, indicant sacratae, indicant foedera,* Herzogius ad meam sententiam infirmandam afferre non debuit; nam Cicero oratoria arte ita distinxit et salva veritate distinguere potuit, quia praeter foederum sacrosanctorum

---

Octavio tribuniciae potestatis apud Plutarchum (Ti. Gr. 15) falsa virginum Vestalium et pontificis maximi, quos nemo umquam Romanus sacrosanctos dixit, analogia nisus utitur. Nam illa argumentatione probari dixit (II², p. 277, adn. 1) ab iure publico Romanorum prorsus alienam fuisse notionem hominis *religione inviolati.*

114) Gell. 10, 20, 2. Gai. instit. 1, 3. Cf. Röm. Alt. I³, p. 315. II³, p. 597.

115) Singularis est apud Livium 2, 33, 3. Cic. pro Tull. 49. Pluralis vero apud Fest. p. 318 *sunt qui esse dicant sacratas, quas plebs iurata in monte sacro sciverit.* Cic. pro Corn. 1, 24 *tanta igitur in illis virtus fuit, ut anno XVI post reges exactos propter nimiam dominationem potentium secederent, leges sacratas sibi ipsi restituerent.* Liv. 2, 54, 9. 3, 17, 7. De omnibus legibus sacratis pluralis usurpatur apud Cic. de leg. 2, 7, 18. pro Tull. 47; de omnibus, quae obtestatione sacratae erant, apud Cic. de off. 3, 31, 111; de legibus sacratis annorum 260 u. c. et 305 u. c. apud Cic. pro Sest. 7, 16. de prov. cons. 19, 46. Liv. 5, 11, 3. 39, 5, 2; de eisdem legibus et de plebiscito Icilio anni 262 u. c. apud Cic. pro Sest. 37, 79; de lege sacrata, quae privilegia sustulit, et de lege Valeria Horatia anni 305 u. c. apud Cic. pro Sest. 30, 65. de dom. 17, 43; de legibus sacratis anni 260 et 262 u. c. deque lege sacrata, qua privilegia vetita sunt, apud Liv. 3, 32, 7.

leges sacratas multae aliae leges obtestatione et consecratione sacratae erant, nec profecto foederum non sacrosanctorum, attamen iureiurando confirmatorum, leges nominari poterant sacratae.

Mommsenus autem (l. c. p. 277, adn.) meam sententiam hoc argumento infirmare studet, ut dicat Romanos, qua fuissent sanitate mentis et iuris peritia, numquam plebem cum Gabinis confundere potuisse, quo dicto negavit nimirum ex iuris publici ratione omnino foedus inter patres et plebem ici potuisse. Sed vereor, ne hac in re iuris publici Romanorum peritior sibi visus sit, quam ipsi iuris consulti Romani fuerunt. Hi enim haudquaquam offenderunt in foedere Sabino (adn. 92), quod inter Romulum et Titum Tatium eo consilio ictum esse tradebatur, ut duo populi in unam civitatem convenirent[116]. Sabini autem foederis analogia foedus inter patres et plebem ictum optimo iure defendi potest, quoniam etiam plebs, quae in montem sacrum secesserat, non iam pars erat populi Romani, sed prorsus liber populus, qui novam urbem in monte sacro conditurus erat initiumque novae reipublicae constituendae creatis duobus tribunis iam fecerat neque a bello cum Romanis gerendo abhorrebat[117]. Si autem verum est, quod Cicero in Corneliana dixit (adn. 115), *restituisse*

---

116) Fest. s. v. Quirites p. 264 *Quirites autem dicti post foedus a Romulo et Tatio percussum communionem et societatem populi factam indicant.* Cic. de rep. 2, 7, 13 *cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit..., quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege sociavit.* pro Balb. 13, 31 *Romulus foedere Sabino docuit etiam hostibus recipiendis augeri hanc civitatem oportere.* Liv. 1, 13, 4 *inde ad foedus faciendum prodeunt nec pacem modo sed civitatem unam ex duabus faciunt, regnum consociant.* Idem pluribus verbis narrat Dion. 2, 46, ex quibus h. l. afferenda sunt haec potissimum: *πολιτεύειν δὲ τοὺς βουλομένους Σαβίνων ἐν Ῥώμῃ ἱερά τε συνενεγκαμένους καὶ εἰς φυλὰς καὶ φράτρας ἐπιδιαιρεθέντας.* Plut. Rom. 19 *οἰκεῖν δὲ κοινῇ τὴν πόλιν Ῥωμαίους καὶ Σαβίνους· καὶ καλεῖσθαι μὲν Ῥώμην ἐπὶ Ῥωμύλῳ τὴν πόλιν, Κυρίτας δὲ Ῥωμαίους ἅπαντας ἐπὶ τῇ τοῦ Τατίου πατρίδι.*

117) Dion. 6, 45 *ἡμῖν δ᾽ ἀρκέσει πᾶσα γῆ, ἐν ᾗ ἂν τὸ ἐλεύθερον ἔχωμεν, ὁποία ποτ᾽ ἂν ᾖ, νομίζεσθαι πατρίς.* Cf. 6, 66 *ἐν δὲ τῷ παρόντι οὐχ ὑπὲρ ἑτέρου τινὸς ἢ πολέμου καὶ εἰρήνης βουλευόμεθα.* Haec et similia, quae in orationibus Dionysii inveniuntur, etiamsi a vetustioribus annalium scriptoribus tradita non sint, condicioni tamen plebis in sacro monte commorantis convenienter ficta sunt.

sibi plebem in monte sacro leges sacratas, ex Ciceronis ipsius sententia vetustiores hae leges sacratae intellegendae sunt leges foederum, quibus ex Anci Marcii regis temporibus civitates Latinae in civitatem Romanam receptae erant[118]). Foedera igitur, quae inter duas civitates eo consilio icebantur, ut ex duabus illis civitatibus una fieret, diversa quidem erant a foederibus inter duas civitates, quae separatae mansurae erant, ictis, sed foedera ea fuisse neque foedera eiusmodi (synoecismi foedera dicere poterimus, si graeco vocabulo uti voluerimus) a iure publico Romanorum vetustissimo aliena fuisse nemo negare poterit.

Tribuniciam igitur potestatem foedere sacrosancto inter patres et plebem icto sacrosanctam et, quod sacratis illius foederis legibus instituta est, simul ab initio legitimam fuisse docere pergam.

118) Cic. pro Balb. 13, 31 pergit post verba in adn. 116 perscripta: *cuius auctoritate et exemplo numquam est intermissa a maioribus nostris largitio et communicatio civitatis.* Asconius quidem in loco Cornelianae enarrando p. 68 ed. Kiessl. coniectura *constituit* pro *restituit* scribere voluit, quia numquam tribunos plebs ante secessionem habuisset. Sed etiamsi tribunos antea non fuisse concedendum sit, tamen iura certa quaedam Latinorum in civitatem receptorum foederibus sacrosancta fieri potuisse docet ipsum foedus Sabinum, quo iura mutua Ramnium et Titiensium sacrosancta facta sunt. — Eandem verbi *restituendi* explicationem proposuit iam Schweglerus, Röm. Gesch. II, p. 256 sq., nisi quod etiam tribunos plebis ante secessionem fuisse opinatur. Aliae explicationes, veluti Herzogii l. c. p. 150, minus probabiles sunt.

Iam transeamus ad recensenda iudicia, quae ordines academici de certaminibus in annum MDCCCLXXXIII indictis perscripserunt.

Ordini **theologorum**, qui postulaverat, *ut Novi testamenti de regno dei doctrina exponeretur,* una dissertatio tradita est, inscripta verbis: *Μετανοεῖτε· ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν,* de qua ordo iudicium tulit hoc:

Der Verfasser hat gewissenhaftes Schriftstudium und im Wesentlichen gutes Verständniss der in Frage kommenden Schriftgedanken an den Tag gelegt, gleichwie auch die sprachliche Form seiner Abhandlung meist eine ansprechende ist. Der aufgewendete Fleiss würde jedoch eine noch befriedigendere Darstellung ergeben haben, wenn der Verfasser, unter Vermeidung einzelner Unzuträglichkeiten in der Gruppirung des Ganzen, nicht blos systematisirend verfahren wäre und namentlich die einschlagende Literatur zur Prüfung wie Sicherstellung des eigenen Urtheils häufiger herangezogen hätte. Sieht sich die Facultät ausser Stande die Arbeit um dieser ihr anhaftenden Mängel willen als des Preises würdig zu bezeichnen, so hat sie doch beschlossen dem Verfasser eine ehrenvolle Erwähnung zu Theil werden zu lassen, und bei dem Königlichen Ministerium eine Gratification für den Verfasser beantragt, welche auch bewilligt worden ist.

Aperta scidula repertum est nomen auctoris:

HERMANN GÖHL
Stud. theol. et philol. aus Oderwitz.

Ordo **iurisconsultorum** quaestionem proposuerat hanc: *Die erbrechtliche Stellung der Frauen nach dem römischen Recht geschichtlich entwickelt.* De quinque dissertationibus, quae ei traditae sunt, ordo ad nos perscripsit haec:

Die juristische Facultät spricht zuvörderst ihre Befriedigung darüber aus, dass sich zahlreichere Bewerber als jemals, nämlich deren fünf, eingestellt haben. Von diesen findet allerdings die Arbeit mit dem Motto: *Cuiuslibet naturae cuiuslibet sexus nulla introducenda differentia* keine Berücksichtigung; denn sie entbehrt des wissenschaftlichen Charakters. Allen andern kann jedoch das Zeugniss des Fleisses und der Tüchtigkeit

nicht versagt werden, wenn sie auch dem Werthe nach einander keineswegs gleichstehen. Zwar den beiden Abhandlungen: *Mulier familiae suae et caput et finis est* und *Est quadam prodire tenus, si non datur ultra,* und zwar vorzugsweise der letzteren, ist jene Anerkennung trotz einzelner Verstösse uneingeschränkt zu ertheilen; dagegen derjenigen mit dem Motto: *Ein römisches Rechtsvolk deutscher Nation, das ist die Losung,* nur mit der Beschränkung, dass sie an Ungleichheit der Behandlung und einem nicht zu billigenden Haschen nach dem Schimmer des Geistreichen leide. Was endlich die Arbeit: *Qui enim tales differentias inducunt, quasi naturae accusatores existunt, cur non totos masculos generavit,* anlangt, so stimmt die Facultät dahin überein, dass dieselbe nicht nur die vorgenannten übertreffe, sondern überhaupt, von nicht gewöhnlicher geistiger Reife Zeugniss ablegend, durch den Ernst der Forschung, den freieren und höheren Blick, sowie die Reinheit und Präcision der Darstellung des ihr zu ertheilenden Preises in seltenem Maasse würdig erscheine.

Aperta scidula repertum est nomen auctoris:

FRANZ KAHN
Stud. jur. aus Mannheim.

Ordo **medicorum** quaestionem proposuerat hanc: *Im Hinblick auf die von Hensen in den Epidermiszellen der Amphibien entdeckten Nerven-Endigungen sollen die bezüglichen Verhältnisse in der Haut des Menschen, beziehungsweise der Säugethiere, erforscht werden.* Tradita est ei una dissertatio inscripta verbis: *Instrumentis res perficitur* cet., de qua ordo iudicium ad nos perscripsit hoc:

Die Abhandlung kommt auf Grund eigner Untersuchungen zu dem Ergebniss, dass sich bei dem gegenwärtigen Stand der Hilfsmittel über die Endigungsweise der Nerven im Bereiche der Epidermis des Menschen keine sichere Auskunft ertheilen lasse. Obwohl durch sie die von der Facultät aufgestellte Frage der Lösung nicht näher gebracht wurde, kann die Arbeit doch des vollen Preises für würdig erachtet werden wegen der Sorgfalt, Umsicht und Ausdauer, mit welcher der Verfasser den Gegenstand behandelt hat.

Aperta scidula repertum est nomen auctoris:

SIMON FRENKEL
Stud. med. aus Warschau.

Ordinis **philosophorum** *primae classi* nulla dissertatio tradita est.

Ordinis **philosophorum** *classis secunda* quaestionem proposuerat hanc: *Die Stellung der deutschen Universitäten zum Baseler Concil, dem Schisma und der deutschen Neutralität;* una ei dissertatio tradita est inscripta verbis: *Die Universitäten sind die einzigen Institute, welche für die Zukunft da sind, für diese aber im tiefsten Sinne (H. Steffens),* de qua ordinis iudicium est hoc:

Die Facultät verkennt nicht den Fleiss und den frischen Eifer, mit dem der Verfasser sich auf dem Gebiete der Quellen, der kirchenpolitischen Thatsachen und der geistigen Strömungen jener Zeit heimisch zu machen gesucht hat. Auch hat sie sein Bestreben, die speciellen Erscheinungen unter höheren Gesichtspuncten aufzufassen und über die Motive der Handelnden zur Klarheit zu kommen wohl gewürdigt. Aber sie vermisste ein klares und scharfes Hervortreten der Thatsachen, wofür die breiten und der Reife noch entbehrenden Reflexionen keinen Ersatz bieten konnten. Auch ist die formelle Redaction der Arbeit eine sehr unvollkommene. Es hat daher derselben trotz bereitwilliger Anerkennung des tüchtigen Strebens der Preis nicht ertheilt werden können. Jedoch hat die Facultät die ehrenvolle Erwähnung des Verfassers beschlossen und für denselben eine Gratification bei dem Königlichen Ministerium beantragt, welche auch bewilligt worden ist.

Aperta scidula repertum est nomen auctoris:

HERMANN BRESZLER

Stud. hist. aus Friedeberg in der Neumark.

Ordinis **philosophorum** *tertiae classi,* quae quaestionem proposuerat hanc: *Eine auf eigene Untersuchungen gestützte Darstellung der Anatomie und Entwickelungsgeschichte der einheimischen Dendrocoelen,* una dissertatio tradita est, inscripta verbis: *Curiosus spectator excutit singula et quaerit,* de qua ordinis iudicium est hoc:

Die Arbeit genügt in vollstem Maasse den Ansprüchen der Facultät. Ihrem thatsächlichen Inhalte nach darf sie geradezu als mustergültig bezeichnet werden. Reich an feinen Beobachtungen und zutreffenden Bemerkungen, maassvoll und objectiv in ihrer Kritik giebt sie von den Fähigkeiten, der Umsicht, den Kenntnissen des Verfassers das beste Zeugniss. Für die Zoologie aber bildet dieselbe einen bleibenden Gewinn, indem sie mit einem Schlage über die Organisationsverhältnisse und die

Entwickelungsgeschichte einer Thiergruppe helles Licht verbreitet, die trotz der Bedeutung ihrer systematischen Beziehungen bisher nur höchst oberflächlich bekannt war. Weniger befriedigend ist die sprachliche Behandlung des Gegenstandes, die vielfach an Schwerfälligkeit leidet und durch zahlreiche undeutsche Wendungen den Ausländer verräth. Doch hat das die Facultät nicht abhalten können, die Arbeit als des Preises würdig anzuerkennen.

Aperta scidula repertum est nomen auctoris:

ISAO IJIMA

Stud. rer. natur. aus Shidzuoska-Ben in Japan.

Restat, ut novas quaestiones ab ordinibus academicis in proximum annum propositas promulgemus.

Ordo **theologorum** agi vult *de Lutheri cum Roma divortio inde ab anno 1517 usque ad annum 1521.*

Ordo **iurisconsultorum** quaestionem proponit hanc: *Die Grundsätze des kanonischen und des heutigen bürgerlichen Rechts über die res sacrae und religiosae.*

Ordo **medicorum** quaestionem proponit hanc: *Geschichtliche Darstellung der Wandlungen unserer Ansichten über die Tuberculose in den letzten hundert Jahren.*

Ordinis **philosophorum** *classis prima* quaestionem proponit hanc: *Grammatische Darstellung der Sprache des ältesten dalmatinisch-kroatischen Dichters Marko Marulić,* explicandaeque voluntatis suae causa addit haec: *Der Arbeit ist die Ausgabe der Südslawischen Akademie (Stari pisci hrvatsi I Agram 1869) zu Grunde zu legen; erwartet wird eine Darstellung der lautlichen Eigenthümlichkeiten, welche den Dialekt charakterisiren, und eine vollständige Behandlung der Formenlehre mit besonderer Hervorhebung der Alterthümlichkeiten, welche im späteren Sprachgebrauch verschwinden oder seltener werden.*

Eadem classis extra ordinem quaestionem proponit hanc: *Ueber die Darstellungen aus Euripideischen Tragoedien in Vasengemälden.*

Eiusdem ordinis *classis secunda* postulat: *Es soll der Ursprung und die Entwickelung des pädagogischen Realismus innerhalb des 17. Jahrhunderts und insbesondere auf deutschem Boden nachgewiesen werden.*

Eiusdem ordinis *classis tertia* agi vult: *Ueber die electromagnetische Lichttheorie von Maxwell,* voluntatemque suam accuratius explicat verbis

hisce: *Es soll eine klare Darstellung und kritische Verarbeitung der auf diesem Gebiete geführten Untersuchungen zu einem einheitlichen Ganzen gegeben werden. Dabei sind die zweifelhaften Puncte besonders hervorzuheben und zu discutiren. Eine weitere Förderung des Gegenstandes wäre sehr erwünscht, wenn sie auch nicht verlangt wird.*

Eos, qui his quaestionibus solvendis praemia adipisci voluerint, rogamus, ut libellos suos addita scidula obsignata, quae in interiore parte nomen auctoris contineat, in exteriore autem dicto aliquo inscripta sit eodem quidem, quo ipse libellus notatur, sui quisque ordinis decano ante Kalendas Augustas anni proximi tradant.

D. Lipsiae pridie Kal. Nov. anni MDCCCLXXXIII.